

ANADOLU SELÇUK MİMARİSİNDE ARSLAN FİGÜRÜ

GÖNÜL ÖNEY

Arslan Mısır'da, Eski Şark sanatında olduğu gibi Anadolu'da da Hitit, Urartu, Frig, Lidya, Yunan, Roma, Bizans ve Ermeni sanatlarında çeşitli stil ve örneklerle canlandırılan hakimiyet, kudret sembolü, koruyucu hayvandır¹. Bizi burada ilgilendiren Anadolu Selçuklu mimarisinde görülen arslanların ayrırcı özellikleridir. Anadolu Selçuklu mimarisinin zengin figür tasviri dünyasında arslan en bol örneklerle karşımıza çıkan hayvandır. Bu çeşitli figürlerden sadece arslan heykel olarak işlenmiştir. Arslan tasvirlerinin çoğunluğunu yine de kabartmalar teşkil eder. Daha çok han, kale, köprü gibi yapılarda yer alan arslanlar, eserde kalan orijinal örneklerin gösterdiği gibi genellikle çift ve simetrik olarak işlenmişlerdir. Anadolu Selçuk mimarisinde taş malzeme ile heykel, çörtlen, konsol ve kabartma şeklinde görülen arslan figürlerini bu ana gruplara ayırarak tetkik edeceğiz.

I. ARSLAN HEYKELLERİ :

Anadolu Selçuk mimarisinde görülen arslan heykellerinin daha erken benzerlerini İslam sanatı dünyasında tanımamaktayız. Arslan heykelleri han, saray, kale gibi sivil mimarî eserlerinde yer almaktadır. Bu örnekleri üslûp bakımından fark gösteren iki grupta inceleyebiliriz.

¹ Boğazköy'de arslanlı kapı (M.Ö. 1450-1200), Yazılıkaya'da çift başlı kartalla birlikte görülen arslan, Alacahöyük'te arslan heykeli ve kabartması (M.Ö. 1400-1200) Hitit örneklerinden bir kaçıdır. Geç Hitit devrinde Malatya, Karkamış, Zincirli, Sakçagözü, Güllüdağ (M.Ö. 1200-700) çeşitli arslan kabartma ve heykelleri boldur. Urartu devrinden Toprakkale ve Erzincan (M.Ö. 7. asır), Frig çağından Afyon (6. asır), Midas şehri (8. - 7. asır) arslanları, Yunan sanatından Sardis ve Didim (M.Ö. 6. asır) örnekleri Anadolu'nun eski çağlarında çok bol olan arslanlardan sadece bir kaçıdır.

a- Selçuk Stilinde Arslan Heykelleri :

Çok stilize, normal ölçülerde, âbidevî karakteri olmayan bu heykeller mimariye sıkı sıkıya yapışmıştır. Taştan, kaba işlenmiş, kütle karakterine sahip tasvirlerdir. Genellikle arka ayakları üzerine otururlar. Başlar gövde ile kıyaslandığında büyük tutulmuştur. Gövde işlenişi daha kabadır. Yüz detaylarına gövdeden daha fazla önem verilmiştir. Başlar Selçuk hayvan tasvirlerinde sık görülen, menşei Avrasya hayvan üslûbuna kadar götürülen eğri kesim tekniği ile işlenmiştir². Eğik satırların kesişmesiyle kübik bir karakter gösterirler. İri badem gözler, büyük yassı burun, burun hattı ile birleşen kaşlar ve büyük aralık ağız, şişkin yanaklar dikkati çeker. Diş görülmez. Heybetli, ürkütücü arslanlardan ziyade arslan karikatürünü hatırlatırlar. Küçük tutulan gövdelerde bacaklar kaba işlenmiştir. Yeleler, adedler belirtilmemiştir. Bazı örneklerde arka kısım duvarla kaynaştığından kuyruk görülmez. Kuyruk, görüldüğü örneklerde bacak arasından çıkıp sırtın üzerine dolaşmaktadır. Kıllar sadece Konya'dan İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'ne getirilen heykelde stilize kıvrıntılar halinde belirtilmiştir. Eserlerde orijinal halde bulunan örnekler, arslan heykellerinin çift ve simetrik tasvir edildiğini gösterir. Bu gruptan tanıdığımız arslan heykelleri şunlardır :

Kayseri Kalesi Arslan Heykelleri: (Resim 1) (1224).

Kayseri içkalesinde, güneybatı kapısında, kapı kulesinin iki yanında, duvar üzerinde, kulenin üçte iki yüksekliğinde oturan iki arslan heykeli vardır³. Takribi ölçüler 0.75 × 0.50 × 1.00. m. Tipik Selçuk stilinde, çok kaba ve stilize işlenmişlerdir. Arka ayakları üzerine oturan arslanlarda ön bacaklar kısadır. Bu sebeple gövde yatay kompozisyonla verilmiştir.

Çardakhan Arslan Heykelleri: (Resim 2 a, b) (1230).

Denizli-Dinar yolunda Acıgöl'ün kuzey batısında Çardak köyü yakınında Çardak hanının iç giriş portalinde iki arslan heykeli yer alır.

² Avrasya hayvan stili veya İskit hayvan sanatı olarak adlandırdığımız çeşitli göçebe ve yerleşik kavimlerin el sanatlarında figürler çoğunlukla aynı teknikle işlenmiştir. Bak. Rice, T. T. The Scythians. London 1957, Fig. 2, 9, 17, 56.

³ Gabriel, A. Monuments Turcs d'Anatolie. I. Paris 1931. s. 24. Fig. 11. ayrıca Edhem, H. Kayseriye Şehri. İstanbul 1915. s. IV-V.

Heykeller kapı kemerinin üstünde, eyvan tarzındaki nişde, kitabenin iki yanında bulunur. Takribi ölçüler : 0.75 × 0.36 × 0.40 m.dir. Arslanlar yarı gövdeye kadar kaba bir şekilde işlenmiştir, arka gövde duvara gömüktür. Stalaktitli bir konsol üzerinde otururlar. Baş detayları seçilmez. Hafif aralık ağızdan dil sarkar durumdadır. Ön bacaklar kırıktır. Bu heykeller yarı gövdeye kadar verilmekle bir istisna teşkil ederler. Çok benzer örnekleri Halep içkalesinde ikinci portalin iki yanında görmekteyiz (Resim 3, 4). Eyyubî Selâhaddin oğlu al-Zahir (1209) devrinden olan bu heykellerde ölçüler 0.36 × 0.50 × 0.52 m.dir. Çardakhan ise 1230 tarihinde Alaeddin Keykubad'ın askerlerinden Abdullah al Şihabî oğlu Emir Reşideddin İyaz tarafından yaptırılmıştır⁴.

Divriği Kalcsi Arslan Heykelleri: (Resim 5-6 a, b) (1180-1236 veya 1242).

Divriği kalesinde ana kulenin tepesinde kitabenin iki yanında biri kırık iki arslan heykeli vardır. Tam olan arslanın ölçüleri 0.40 × 1.30 × 1.10 m. Baş ve pençeleri kırık olan arslanın ölçüleri 0.80 × 1.10 × 0.45 m.dir. Her iki arslan da arka ayakları üzerine oturmuş vaziyette, şehri seyrederek durumdadır. Yüz ve vücut detayları işlenmemiştir. Kitabenin sağında bulunan, başı kırık arslanda bacak arasından çıkıp, sırtı dolaşan kuyruk görülmektedir. Her iki heykel arasındaki mesafe 1.42 m.dir. İçkale 1180-1181 tarihlerindedir. Dış kale kapıları üzerinde 1236 ve 1242 tarihleri görülür⁵. Heykellerin hangi devirden olduğunu katiyetle söyleyemeyiz.

Tokat Gökmedrese Müzesinde Arslan Heykeli: (Resim 7)(13. asır).

Avluda bulunan, nereden geldiği bilinmeyen heykelde ölçüler 0.76 × 0.75 × 0.30 m.dir. Ön bacakların altı kırıktır. Çok kaba işlenmiştir. Badem biçimi göz çukurları, burun delikleri ve iri ağız aralığı belli olur.

⁴ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Berlin 1962 I. No. 15. Abb. 76. Ayrıca, Konyalı, İ. H. Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından ikinci kitap. İstanbul 1929. s. 210, 212. Resim 58, 60.

⁵ Gabriel, A. Monuments. . . . Vol. II. Paris 1934. Pl. LXIII, 1. Ayrıca Rice, T. T. The Seljuks. London 1961. Fig. 49, s. 265.

Sivas Gök Medrese Müzesinde Arslan Heykeli: (Resim 8) (13. asır).

Avluda Env. no. 153'de kayıtlı, liseden getirilmiş taş bir arslan heykeli vardır. Ölçüler $0.84 \times 0.85 \times 0.35$ m.dir. Kaba işlenmiş heykelde başın büyüklüğü dikkati çeker. Gövdenin arka kısmı kesiktir. Ön bacaklar kütle halinde belirtilmiştir. Başta badem biçimi iri gözler hafif çukurdadır. Açık ağızda diş gözükmez. Boyunda kolye şeklinde halka vardır.

Sivas Gök Medrese Müzesi'nde ikinci Arslan Heykeli: (Resim 9) (13. asır).

Avluda env. 154'de kayıtlı ikinci bir heykel de liseden getirilmiştir. Ölçüler $0.94 \times 0.84 \times 0.50$ m. Çok kaba işlenmiş heykel arka ayakları üzerine oturmuştur. Başın büyüklüğü dikkati çeker. Ağız kısmı kırıktır. Bacak araları kapalıdır. Kuyruk bacak altından geçip sırtta son bulur. Kaba işlenmiş arka kısımlar arslanların eskiden bir duvara yapışık olduğunu gösterir.

Konya Arkeoloji Müzesi'nde Arslan Heykeli: (Resim 10) (13. asır)

Konya arkeoloji müzesinde env. 311'de kayıtlı $0.76 \times 0.80 \times 0.33$ m. ölçülerindeki arslan heykeli yüz tipi ve vücut işlenişi bakımından tipik bir Selçuk devri arslanıdır. Oturur vaziyetteki arslanda bacaklar kaba işlenmiştir. Başta iri badem gözler, yassı burun ve hafif aralık ağız tipiktir. Kuyruk sırt üstünü dolanmaktadır.

İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesinde Konya'dan Arslan Heykeli (Resim 11 a, b) (13. asır)

Müze avlusunda env. no. 2551'de kayıtlı arslan heykelinin Konya'da nereye ait olduğu bilinmemektedir. Ölçüler $0.90 \times 0.60 \times 0.25$ m.dir. Kaba işlenmiş heykelde arka bacaklar tamamen, ön bacaklar kısmen kırıktır. Başta yan taraflarda küçük sivri kulaklar, iri çukur gözler, kaş hattı ile birleşen geniş burun, açık ve üst kısmı kırık ağız görülür. Diş yoktur. Yele bütün örneklerin aksine hafif dalgalı stilize hatlarla belirtilmiştir. Vücut detayları işlenmemiştir. Bacak arasından çıkması gerçeken kuyruk gövdenin solunda sırtın üzerine uzanmaktadır. Yele, kıl gibi detayların belirtilmesi daha sonra ikinci grup heykellerde gördüğümüz gibi Konya bölgesinin özelliği olmaktadır.

b- Antik Arslan Tasvirleri Etkisinde Arslan Heykelleri :

Konya ve civarında bulunan bir grup arslan heykelinde daha realist bir stille karşılaşmaktayız. Tipik Selçuk arslanları gibi bu örnekler de arka ayakları üzerine oturmuştur. Başlar gövdeye göre büyüktür. Normal ölçülerden biraz büyük tutulan bu arslanlarda daha heybetli hatta ürkütücü bir hal vardır. Başlarda iri gözler, yassı burun, açık ağız görülür. Burnun alna kadar uzatılmasıyla çatık kaşlı bir ifade kazandırılmıştır. Yanaklar birinci grup arslan heykellerinde olduğu gibi sarkık ve şiş değildir. Birinci grupta yece görülmezken, bunlarda kaba olarak kıvrık hatlarla verilmiş zengin yelceler mevcuttur. Başlarda ve vücutta daha realist bir görünüş dikkati çeker. Adeleler yine belirtilmemiştir. Bütün heykel daha nisbetlidir. Malzeme daima mermerdir. Bu gruptan örnekleri şöylece sıralayabiliriz :

Konya Kalesi Arslan Heykelleri; (1221 civarı).

1. Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde env. 155'de kayıtlı heykel (Resim 12).

Ölçüler 0.60 × 0.22 × 0.36 m. Beyaz mermerden yapılmış olan arslan iyi durumdadır. Arka ayakları üzerine oturmuş ve kaba işlenmiştir. Başta tipik Selçuk arslanlarının badem biçimi gözleri, yassı büyük burnu ve hafif aralık ağız yuvarlak hatlarla işlenmiştir. Yelede saçlar düz, uzun hatlarla belirtilmiştir. Ön ve arka bacaklar iki sütun gibi verilmiştir.

2. Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde env. 154'de kayıtlı heykel (Resim 13).

Ölçüler 0.73 × 0.30 × 0.45 m. Beyaz mermerden yapılmış olan arslanın arka bacakları, sol ön bacak ve sağ pençe kırık vaziyettedir. Duruşu arka ayakları üzerinde oturduğunu göstermektedir. Aşınmış olan yüzde yuvarlak hatlar dikkati çeker. Diğer örneklerin aksine diş görülür. Gözler badem biçimi iridir, kaşlar hafifçe belirtilmiştir. Burun hattı yecele kadar uzanarak çatık bir alın meydana getirir. Böylece kazandırılan sert yüz ifadesi tipik Selçuk arslanlarında görülmez.

3. Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde env. no. almamış arslan heykeli (Resim 14).

Ölçüler $0.80 \times 0.43 \times 0.30$ m. Mermer arslanın sadece baş ve gövde üstü mevcuttur. Ön bacaklar kırıktır. Baş kaba bir insan portresi gibi detaylara yer vererek işlenmiştir. Gözler çok iri, badem biçimlidir. Kaşlar hafif diyagonal olarak belirsizce kabartılmıştır. Burun iridir ve kaşları keserek alın seviyesine kadar uzanır. Burun delikleri büyük ve yuvarlaktır. Alt çene kırıktır. Açık ağızda diş görülmez. Yele kıvrıntıları oldukça detaylı işlenmiştir.

4. Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde env. 986 da kayıtlı Arslan Başı (Resim 15).

Ölçüler $0.34 \times 0.19 \times 0.24$ m. Arslan heykelinin sadece başı kalmıştır ve mermerdendir. Yüz portre gibi detaylı işlenmiştir. İri badem gözler, hafif diyagonal kaşlar tipiktir. Burun iridir ve kaşların arasına kadar devam eder, çatık alın meydana getirir. Ağız aralıktır. Yele hafif kıvrıntılı hatlarla belirtilmiştir.

5. Konya Alaeddin Köşkü Arslan Heykeli (Resim 16) (1257-67).

Bugün İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan Env. 2500 de kayıtlı arslan heykeli aynı gruba girer. Köşkün eski resimlerine göre bu heykeller iki adetti. Ölçüler $1.02 \times 1.65 \times 0.50$ m. Arka ayakları üzerine oturmuş arslan iyi durumdadır. Başta yuvarlak hatlar, açık ağız ve yeeler tipiktir. Ön bacaklar birer sütun gibi işlenmiştir. Arslanın heybetli duruşu dikkatimizi çeker⁶.

c- Bugün Mevcut Olmayan Arslan Heykelleri:

Yukarıda gruplara ayırarak tanıttığımız heykellerden başka neşriyatlara geçmiş, fakat bugün tesbit edilemeyen arslan heykelleri de mevcuttur. Bunlardan Aksaray Sultanhanı'nda yerde bulunan kırık heykelin eski bir resminden antik etkili (belki de devşirme) olduğunu görüyoruz⁷. Ayrıca Sarı handa, Dokuzunderbent handa birer, Çeşni-girköprü handa iki arslan heykeli mevcuttu⁸.

⁶ Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Berlin 1936. Abb. 6. s. 12. ve Rice, T.T. The Seljuks s. 265. Fig. 50.

⁷ Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Antik Devir Malzemesi. Elements from Ancient Civilizations in Anatolian Seljuk Art. Anadolu XII. 1970.

⁸ Bak. Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray... no. 35, s. 130, no. 4. s. 36, no. 65, s. 293.

II. ARSLAN BAŞI KONSOL VE ÇÖRTENLER :

Anadolu Selçuk mimarisinde arslanlar heykelden çok başlarıyla çörtten veya konsol şeklinde kullanılmışlardır. Bir yapıda iki veya daha fazla sayıda görülürler. Heykellerin aksine bu gruptan örnekler dinî yapılardan camilerde, medreselerde de görülür. Başkaca kullanılış yerleri bilhassa hanlardır. Çok stilize işlenen arslan çörtten ve konsolları boyundan yapı ile birleşirler, ender olarak bazı örneklerde boyun hizasında ön bacaklar da işlenmiştir. Yele görülmez. Başlarda masif bir küp karakteri vardır. Genellikle eğri kesim tekniğinin üslûplaştırdığı bu başların ilk bakışta arslan olduklarını söylemek güçtür. Şişkin sarkık yanaklar, iri gözler, yassı burun, baş bloku içine gizlenmiş kulaklar dikkati çeker. Kaşlar burun hattı ile birleşir. Çörtten olarak kullanılanlarda ağızlar fonksiyonlarına uygun olarak iri bir delik halinde açıktır. Konsollarda ağızlar genellikle kapalı ve daha küçüktür. Bu gruba giren arslan başlarında mermer veya adi taş kullanılmıştır.

Çörtten ve konsol şeklindeki başlardan başka, sütun başlığı içine maske gibi yerleştirilmiş küçük arslan başları Kayseri Sahibiye medresesi portalinde (Resim 17) (burada başlıklardan birinde iki arslan diğerinde iki maymun? başı görülür)⁹ ve Eğridir Taş medrese portalinde sütun başlığında görülür¹⁰.

Arslanbaşı konsol ve çörttenleri şöylece sıralayabiliriz :

Diyarbakır Ulu Camiinde Arslanbaşı Konsol; (Resim 18) (1156-1178).

Diyarbakır Ulu Camii doğu giriş portalinin iç yüzünde sağ tarafta, batı duvarında ilk sütun başlığının üzerinde bir arslan başı vardır. Ağzında üç halkalı büyük bir zincir tutmaktadır. Biribiri içine giren halkalardan üçüncüsü kırık vaziyettedir. Başın takribi ölçüleri 0.20 x 0.20 m.dir. Konsol şeklindeki kabartmada iri badem gözler, sivri kulaklar, yassı iri burun ve sarkık yanaklar Selçuk stiline uygundur. Portalin solunda aynı şekilde simetrik yerleştirilmiş boğa başı görülmektedir¹¹.

⁹ Sahibiye medresesi için bak. Kuran, A. Anadolu Medreseleri I. Ankara 1969. s. 88-100.

¹⁰ Taş medrese sütun başlığı için bak. Öğel, S. Anadolu Selçuklularının taş tazyinatı. Ankara 1966. s. 45. Çizim 24.

¹¹ Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları. Bull. Reliefs in Anatolian Seljuk Architecture. Belleten. XXXIV, 133. Ankara 1970. s. 89, 90. 108. Resim 13.

Niğde Alaeddin Camii Arslan Başlı Çörttenleri; (Resim 19) (1223).

Niğde Alaeddin Camiinin kuzey duvarında, büyük pencerenin sağında su oluğu vazifesi gören iki arslan başı vardır. Arslan başları küp şeklinde, kaba olarak işlenmiştir. Ölçüler : 0.30 × 0.30 × 0.35 m.dir. Başların üst kısmında hafif dışarıya taşıntılı bir bordür meydana getiren iki çukur oyuk, suyun akmasına yardım eder. Yüz Selçuk arslan stiline uygundur. İri badem gözleri ve bunlara bitişik kaşları, düz burunları vardır. Ağızlar taşın alt yüzünde kalır, derin bir oyuk şeklindedir. Esas su buradan akar.

Cami, portalindeki kitabeye göre 1223 tarihinde yapılmıştır, başların da bu tarihten olması gerekir¹².

Alanya Alara Handa Arslanbaşı Konsollar; (Resim 20, 21) (1229-1232).

Alanya'da Okular köyü yakınında Alara kalesinin eteğinde bulunan Alara hanın portalinde, kitabenin iki yanında simetrik olarak ve ahır kısmında duvarda çepeçevre (62 adet) arslan başı konsollar yer alır. Ölçüler 0.20 × 0.22 × 0.19 m.dir. Ahır kısmında bulunan başların tepesinde üçgen biçiminde bir çukur görülür. İçlerine sokulan bir meşaleyi tutmaya yaradığını tahmin ettiğimiz bu kısımlarla arslan başı konsolların karanlık olan bina içini aydınlatmakta vazife gördüğünü söyleyebiliriz. Başların hepsi eşittir. Selçuk arslanlarının tipik yüzüne sahiptirler. Badem biçimi gözler, iri düz burun ve burun hattı ile birleşen kaşlar karakteristiktir. Başın üst köşelerinde küçük sivri kulaklar görülür.

Kitabeden hanın Alaeddin Keykubad zamanında yapılmağa başladığı anlaşılır¹³. (1229/30 - 1231/32).

Alanya Tophanesinde (Kızılıkule) Arslanbaşı Konsollar: (13. asır ilk yarısı)

Tersane bitişğinde yer alan tophanede, üst katta her iki yüzün ortasındaki menfezlerde konsol şeklinde ikişer arslan başı yer alır.

¹² Gabriel, A. Monuments Turcs... I. s. 121. Fig. 74.

¹³ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray... I. no. 58, s. 186, Abb. 348. Ayrıca bak. Tükel, A. Alara Hanın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi. Documentation and Comparative Study of Alara Han. Belleten XXXIII, 132. Ankara 1969. Fig. 6, 32, s. 450.

Başlar büyüklük ve tip bakımından Alanya Alara kalesindekilere eştir, fakat çok aşınmış durumdadırlar¹⁴. Ön cephedeki baş restore edilmiştir. Bu başlar yüzünden kuleye şeytan kulesi adı da verilmiştir

Kayseri (Tuzhisar) Sultan Handa Arslanbaşı Çörtlenler (Resim 22) (1232-36)

Kayseri-Sivas yolunda Tuzhisar'da, Sultanhanın avlu girişinde sağda bir ve dışımda yine sağ yan duvarda ikisi yenilenmiş, ikisi kırık olmak üzere dört adet arslan başı çörtlen bulunur. Ölçüler 0.40 × 0.50 × 0.70 m.dir. Üst kısımda çukur olarak oluk kısmı vardır. Su ağızdaki delikten akar. Yüz tipik Selçuk arslanları için karakteristiktir. Han 1232-36 tarihlerinde I. Alaeddin Keykubad tarafından yaptırılmıştır¹⁵.

Kayseri Huand Hatun Medresesi Arslanbaşı Çörtleni: (Resim 23) (1237/38)

Medresenin güney duvarında, türbeye yakın kısımda arslanbaşı şeklinde bir su oluğu vardır. Bugün başın üst kısmı kırıktır. Gabriel'in çiziminde eski durumunu görmekteyiz¹⁶. Ölçüler 0.35 × 0.45 × 0.30 m.dir. Yüz stili Selçuk arslan örnekleri için tipiktir. Eğri kesim tekniği ve kübik karakter Avrasya hayvan stiline etkisini gösterir. Altta görülen delikten su akar.

Kayseri Karatay Han Arslanbaşı Çörtlenleri: (Resim 24 a, b) (1240)

Kayseri Karatay köyünde Karatay hanın avlu dış cephesinde, portalin sağ ve solundaki duvarlarda birer arslan başı çörtlen görülür. Resim 24 b. başlardan birini restorasyon sırasında yerde göstermektedir. Ölçüler 0.50 × 0.50 × 0.45 m.dir. Çok stilize olan baş blok şeklindedir. Kaba kıvrık çizgilerle işlenen yele ve ön bacakların iptidai bir şekilde belirtilmesi, açık ağızda tutulan halat gibi (belki yılan) bir parça bu çörtlenleri diğer örneklerden ayırır. Eğri kesim tekniği, stilizasyon tipik Selçuk devri özellikleridir. Avlu portali II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında (1240) tamamlanmıştır¹⁷.

¹⁴ Lloyd, S. - Rice, D. S. Alanya (Ala'iyya). Ankara 1964. s. 22.

¹⁵ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray... no. 26. s. 95.

¹⁶ Gabriel, A. Monuments I... s. 48, Fig. 26.

¹⁷ Erdmann, K. aynı. no. 32, s. 122. Abb. 223, 266.

Denizli Ak Handa Arslanbaşı Konsol: (Resim 25) (1253/54)

Denizli'nin 7 km. kuzeyinde Goncalı köyü yakınlarında Akhanın avlusunda, sağ cyvanda kemerin altında simetrik olarak mermerden iki arslanbaşı konsol yer alır. Ölçüler $0.40 \times 0.35 \times 0.25$ m. Başlar ufak bir kaide üzerinde karşılıklı biribirine bakar durumdadır. Tipik Selçuk arslan başları tarzında verilmişlerdir. Han kapalı kısım portalindeki kitabeye göre İzzettin Keykavus zamanında Karasungur tarafından yaptırılmış ve 1253/54 de tamamlanmıştır¹⁸.

Akşehir Taşmedrese Müzesinde Arslanbaşı Çörtlen: (Resim 26 a, b) (13. asır).

Avluda daha önce bir çeşmede kullanıldığı söylenen env. no. 478'de kayıtlı bir çörtlen görülmektedir. Ölçüler : $0.95 \times 0.30 \times 0.35$ m.dir. Stilize baş Selçuk stiline tamamen uymaktadır. Yandan kabaca belirtilmiş ön bacaklar görülmektedir. Sol taraftaki kulak kırıktır.

Aksaraydan Bir Arslanbaşı Konsol: (Resim 27) (13. asır).

Niğde Aksaray'da çarşı içinde bir dükkân cephesinde mermerden bir arslan başı konsol görülmektedir. Takribi ölçüler $0.30 \times 0.35 \times 0.40$ m.dir. Stilize başta küçük sivri kulaklar, badem biçimi gözler ve hemen üzerlerinde ince kaşlar, kaş hattı ile birleşen burun görülür. Yele düz çizgilerle belirtilmiştir.

Sivrihisar'dan Arslanbaşı Çörtlen: (Resim 28 a, b) (13. asır).

Sivrihisar'a yakın bir köyden getirilmiş (nerede olduğunu kat'i bilmiyoruz) çörtlen tipik Selçuk çörtlenleri karakterindedir. Ölçüler $0.30 \times 0.35 \times 0.40$ m.dir. Başta sivri kulaklar; badem biçimi gözler, suyun akması için oluk şeklinde ağız görülür.

Kayseri Sahibiye Medresesi Arslanbaşı Çörtlenleri: (Resim 29 a, b) (1267/68).

Sahiye medresesinin cephesinde sağ tarafta ve sol yan duvarda biribirine çok benzer birer arslan başı çörtlen yer almaktadır. Ölçüler $0.35 \times 0.35 \times 0.50$ m.dir. Gayet stilize blok şeklindeki başlarda göz ve burun çok hafif kabartma ile işlenmiştir. Yanaklar şişkindir. Ağız oluk meydana getirecek şekilde uzamış ve aşağı doğru sarkmıştır¹⁹.

¹⁸ Erdmann, K. aynı. no. 19, Abb. 96, 97.

¹⁹ Gabriel, A. Monuments. . . I. s. 65, 66. II. Pl. XVI, 2.

Damsaköy Taşkınpaşa Camii Arslanbaşı Çörttenleri : (Resim 30)
(14. asır).

Caminin sağ yan yüzünde Selçuk geleneğinde iki arslanbaşı çörtten yer almaktadır (arka duvarda koç başı şeklinde iki çörtten daha vardır). Takribî ölçüler : 0.35 × 0.35 × 0.50 m.dir.

III. ARSLAN KABARTMALARI :

Kabartmalar arslan figürü tasvirlerinde en kalabalık grubu meydana getirir. Genellikle taştan yüksek kabartma olarak verilen bu arslanları duruş vaziyetlerine göre gruplayarak analiz edebiliriz. Arslan kabartmaları dini ve sivil yapılarda aynı ölçüde kullanılırlar. Çoğunlukla ikili ve simetrik olarak görülürler.

Yine çok stilize olan bu arslanlardan bazıları daha sonra da üzerinde duracağımız sembolik kullanılış durumlarına göre kuyruk ucunda ejderbaşı, sırt üzerinde kanat, bazen de güneş rozeti ile birleşirler. Başka burç hayvanı tasvirleri ile birlikte işlenen veya hayat ağacının altında yer alan arslanlar da kabartmalar grubuna girer. Genellikle boğayı yenmiş vaziyette işlenmiş mücadele sahneleri ile ilgili arslanlar da kabartma halinde işlenmiştir. Arslan kabartmalarını duruşlarına göre gruplandırmamız mümkündür.

a- Başları cepheden verilmiş, yürür vaziyette arslanlar :

En yaygın olan bu grup arslanlarda başlar gövdeye oranla daha büyüktür. Yürür vaziyetteki arslanlarda içteki ayaklar öne atılmış durumdadır. Dış ön ayak genellikle havadadır. Çok stilize işlenmiş bu tasvirlerde yüz heykel, çörtten ve konsollarda görülen tipik Selçuk örneklerine uyar. İri badem gözlü, yassı büyük burunlu ve şiş sarkık yanaklıdırlar. Kaşlar burun hattı ile birleşir. Kulaklar küçüktür. Yele genellikle yoktur. Gövdede adaleler ve detay belirtilmez. Pençeler iri ve kabadır. Kuyruk sırtın üzerine doğru kıvrılıp uzanır. Bazı örneklerde bacak arasından geçip sırtta son bulur. Malzeme adi taş veya mermerdir.

Bu gruptan arslan kabartmalarını şöylece sıralayabiliriz :

Diyarbakır Kalesi Arslanları :

1 — Diyarbakır Dışkalede Çift Arslan Kabartması (Resim 31) (1088).

Gabriel'e göre XXX. burçta, çiçekli kûfi yazılı kitabenin ilk satırını iki yandan simetrik olarak çerçeveleyen, içeri doğru yürüyen yüksek kabartma iki arslan figürü görülmektedir²⁰. Ölçüler 0.40 × 0.30 m. Gövdeleri yandan, başları önden verilen arslanlar sarkık şişman yanakları, iri burunları, kaba işlenmiş gövdeleri ile tipik Selçuk üslubundadır. Kuyruk sırt üzerine kıvrılmaktadır. Aynı burçta, tepede yer alan üstü kartallı niş içinde hükümdar, iki yanında birer boğa kabartması ile taht sahnesi işlenmiştir. Arslanların altında iki antilop ? ve kenarlarda şahin kabartmaları görülür. Böylece Selçuklularda sık görülen taht ve av sahnesi birleştirilmiştir, arslanlar da bekçi hayvanlardır²¹. Kitabeye göre kabartmalar 1088 tarihinde Melikşah devrindedir.

2 — Diyarbakır Dışkale Çift Arslan Kabartması (Resim 32) (1088).

Gabriel'e göre XL. kulde (Yedi kardeş burcunun güncyindeki ilk burç) kitabenin üst satırını çerçeveleyen simetrik, içeri doğru yürüyen iki arslan kabartması görülür²². Ölçüler : 0.60 × 0.45 m. Aynı burçta kitabenin tepesinde niş içinde oturan hükümdar, tepesinde kartal, iki yanında ise birbirine doğru koşan iki at kabartması vardır. Arslanların altında iki tavşan ve daha altta havaya kaldırdıkları ellerinde birer şahin tutan iki insan kabartması yer alır. Bütün tasvirler bir arada yine av ve taht sahnesini vermektedir, arslanlar koruyucu hayvanlardır.

²⁰ Gabriel, A. *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*. Vol. I, II. Paris 1940. s. 164, 165. Fig. 134. Pl. LXVII, LXVIII. Kitabe no. 57. ayrıca bak. van Berchem, M. Strzygowski, J. Amida. Heidelberg 1910. s. 82-86.

²¹ Öney, G. *Boğa Kabartmaları... Bull Reliefs... Resim 1*. s. 83, 84, 101, 102. Ayrıca bak. Öney, G. *İran Selçukluları ile Mukayeseli Olarak Anadolu Selçuk'lularında Atlı Av Sahneleri*. Mounted Hunting Scenes in Anatolian Seljuks in Comparison with Iranian Seljuks, Anadolu XI. Ankara 1969. s. 127, 154, 155.

²² Gabriel, A. *Voyages... s. 166, 167*. Fig. 135 b, c. Pl. LXVII. Kitabe no. 58. ve, van Berchem, M. - Strzygowski, J. Amida. s. 40, 345. Fig. 20, 21. ve Öney, G. *Av Sahneleri... Hunting Scenes... s. 127, 154, 155*. Resim. 26 a-d.

3 — Diyarbakır Dışkale Çift Arslan Kabartması (1208-9).

Artukoğlu al-Malik as-Salih Mahmut zamanında Caferoğlu İbrahim tarafından yaptırılan Ulubadan veya Evlibeden burcunda (Gabriel'e göre XXXI. burç) burcu kuşatan kitabe şeridinin altında, kitabenin kalınlaşarak bir dikdörtgen meydana getirdiği kısımda içeri doğru biribirine bakan iki yüksek arslan kabartması yer alır²³ Takribî ölçüler 0.60 × 0.70 m.dir. Her iki arslanda da baş kısımları kırıktır. Gayet kaba ve stilize işlenen gövdelerde detaylar belirtilmemiştir. Gövdenin arkasında kalça üzerinde bir kabarıklık görülür, ne olduğu anlaşılmaz. Kuyruk ucunun bu kısımda ejder başı ile son bulması mümkündür (Gabriel'e göre sırtta ikinci bir hayvan verilmiştir).

Aynı burçta, ortada kitabenin üzerinde çift başlı kartal, iki yanında birer sfenks yer almaktadır.

Silvan Kalesi Çift Arslan Kabartması (Resim 33) (1065-66).

Silvan kalesinin doğu cephesinde (Gabriel'e göre D1 burcunda) 0.70 × 1.40 m. ölçülerinde biribirine doğru yürüyen iki arslan vardır²⁴ Ortalarında (daha sonra tanıttığımız) tek başlı çift gövdeli arslan kabartması yer alır. Yüz tipleri tipik Selçuk stilindedir. Dalgalı yeleler işlenmiştir. Pençeler iridir. Kuyruk bacak arasından geçerek sırt üzerinde ejder başı ile son bulur.

Kitabeyle göre kale 1165-66 Artukoğullarından Necmeddin Alpi devrine aittir.

Urfa Harran Kapı Arslan Kabartmaları (Resim 34) (13. asır sonu)

Dış kalenin doğusunda Harran kapının iç yüzünde neshî kitabe altında, kapı kemerinin iki yanında simetrik olarak birer arslan ve önlerinde insan kabartması görülür. Ölçüler 1.35 × 0.80 m. Kemerin ortasında ise çift başlı kartal kabartması yer alır. Arslanlar içeri doğru yürümektedir. Önlerindeki figürler arslanların boynundan uzanan zinciri tutmaktadır. Her ikisi de kaftan giymiştir. Gövde ve başlar cepheden, bacaklar profilden işlenmiştir.

²³ Gabriel, A. Voyages... Fig. 35. Pl. XVIII. s. 90, 91. van Berchem, M. - Strzygowski, J. Amida. s. 90, 99. Fig. 5.

²⁴ Gabriel, A. Voyages... s. 215. Fig. 162. Kitabe no. 115. Pl. CIX.

Kitabeye göre kapı Eyyubî Sultanı Al-Malik al-Adil Abu Bakr'ın oğlu Şahabettin Abûl-Fath şah-Gazi'nin emriyle yapılmıştır²⁵. Şahabettin Hasankcyf'de 13. asrın sonunda hüküm sürmüştür. Kabartmalar tamamen Selçuk stilinde yapıldığından bu grupta tanıtılmaktadır.

Adana Müzesi Arslan Kabartması (Resim 35) (13. asır)

Adana müzesinde env. no. 1332'de kayıtlı Cerablus'tan getirilmiş arslan kabartmasında ölçüler : 1.22 × 0.77 × 0.16 m.dir. Yüksek yassı kabartma olarak verilen arslan sola yürümektedir. İri badem gözler, kalın kaşlar, yassı büyük burun ve küçük sivri kulaklar, sarkık yanaklarla tipik Selçuk özelliklerine sahiptir. Kaba işlenmiş ve detaylar belirtilmemiştir. Sırtta kısa bir yele profili mevcuttur. Kuyruk uzundur ve bütün sırtın üzerini kaplar.

Adana Müzesi Arslan Kabartması (Resim 36) (13. asır)

Adana müzesinde Birecik'ten nakledilmiş, env. no. 1473'de kayıtlı arslan kabartması bulunur. Ölçüler 0.70 × 0.69 × 0.31 m. Yüksek yassı kabartmada arslanın arka gövdesi kırıktır. Sağa doğru yürür vaziyette verilmiştir. Başta sarkık yanaklar ve ince çizgilerle belirtilmiş iri badem gözler, kalın kaşlar, düz yassı burun görülür. Büyük pençeler dikkati çeker.

Ankara Etnografya Müzesinde Arslan Kabartması (Resim 37) (13.asır)

Ankara Etnografya müzesinde env. no. 38 de nereden geldiği bilinmeyen bir taş üzerinde yassı kabartma, sağa doğru yürüyen, arka gövdesi kırık bir arslan kabartması görülür. Ölçüler 0.70 × 0.68 × 0.42 m. Başta iri badem gözler, kalın kaşlar, yassı iri burun, sarkık yanaklar tipiktir. Pençeler iridir, vücutta detay işlenmemiştir. Sırtta kuyruk ucu görülmektedir. Gövde arkaya doğru incelererek uzanır.

Ankara Etnografya Müzesi Arslan Kabartması (Resim 38) (13. asır)

Env. no. 32 de, nereden geldiği bilinmeyen bir arslan kabartmasının arka kısmı görülmektedir. Yüksek yassı kabartmada arslan sağa

²⁵ Gabriel, A. Voyages... s. 279, 354. Kitabe no. 154.

yürümektedir. Ölçüler $0.49 \times 0.70 \times 0.17$ m.dir. Kuvvetli pençe, sırtın üzerine doğru kıvrılarak uzanan kuyruk görülür.

Gaziantep Kalesi Arslan Kabartması (Resim 39) (13. asır).

Gaziantep müzesinde, kaleden getirilmiş yüksek kabartmada sağa dönük, gövdesinin arka kısmı ve ön ayakları kırık arslan figürü görülmektedir. Ölçüler $0.85 \times 0.40 \times 0.20$ m.dir. Başta iri badem gözler, yassı burun, şişkin yanaklar tipiktir. Yele belirtilmiştir. Alında eğri kesim tekniği ile işlenmiş yele bukleleri Avrasya hayvan stiliinin etkisini gösterir.

Kırşehir Kesikköprü Han Arslan Kabartması (Resim 40) (1268).

Kırşehir'in 18 km. güneyinde Kızılıрмаğın sağ yakasında nehirden 300 m. açıktaki köprü yakınında Kesikköprü hanının kapalı kısım portalinde simetrik iki arslan kabartması vardır. Arslanlar eyvan kemercinin altında her ikisi de sola dönük olarak yüksek kabartma işlenmiştir. Sol taraftaki arslanda gövdenin arka kısmı kırıktır. Ölçüler 0.70×0.50 m. Başlarda şişkin yanaklar, sivri kulaklar, düz burun, iri badem gözler, büyük ağız görülür. Uzun kuyruklar bacak arasından geçerek sırtta ejder başı ile son bulur. Ejderin açık olan ağzını arslanın sırtında oturan sola dönük bir kuş gagalar. Sol taraftaki arslanda arkada sadece kuyruğun bir kısmı görülür. Han III. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında Selçuklu veziri Bahaddin Cacabayoğlu Nureddin Cebrail tarafından yaptırılmıştır²⁶.

Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi Arslan Kabartması (Resim 41) (1205)

Şifahanenin portalinde, sağ taraftaki mihrabiyeinin üzerinde dışa yürüyen, çok kaba olarak verilmiş bir arslan kabartması vardır. Ölçüler 0.40×0.20 m.dir. Portalin bugün yenilenmiş olan sol taraftaki nişinde de belki eskiden eş bir kabartma vardı. Vücut ve baş detayları işlenmemiştir. Kuyruk yukarı kalkıktır.

Yanındaki medrese sebebiyle Çifte medrese diye adlandırılan bu iki binadan şifahane kısmı II. Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun tarafından 1205 tarihinde yapılmıştır²⁷.

²⁶ Özgüç, T. - Akok, M. Üç Selçuklu Abidesi. Belleten XXII, 86. s. 253. Ayrıca Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray. . . . no. 21. s. 75-77. Abb. 102.

²⁷ Yetkin, Ş. Anadolu'da Selçuklu Şifahaneleri. Türk Kültürü. sayı 30. s. 24. Resim 2.

Sivas Keykâvus Darüşşifası Arslan Kabartmaları (1217).

Darüşşifanın portalinde yüksek kabartma olarak verilmiş, birbirine doğru yürüyen çok harap iki arslan figürü yer alır. Ölçüler 0.50×0.30 m. Sol taraftakinde bugün birşey seçilmez. Sağdaki kabartmada ayaklardan figürün arslan olduğunu zorlukla söyleyebiliyoruz. Darüşşifa İzzettin Keykâvus tarafından 1217 de yaptırılmıştır²⁸.

Mardin Kalesi Arslan Kabartması (Resim 42) (13. asır).

Mardin müzesinde env. no. 2'de kayıtlı, eski kale arkasından getirilmiş arslan kabartmasında ölçüler $0.55 \times 0.35 \times 0.25$ m.dir.

Kabartma sağa yürür vaziyette çok kaba olarak yapılmıştır. Çok aşınmış vaziyettedir. Baş, bacaklar ve kuyruk kısmen tahribolmuştur, detaylar seçilmez. Gabriel iç kale giriş kapısında gayet iptidai iki arslandan bahseder, altında altı satırlık kitabe olduğunu belirtir²⁹. Bugün bulunamayan bu kabartmalardan biri mevzubahis arslanlardan olabilir.

Urfa Kalesi Arslan Kabartmaları (Resim 43 a, b) (13. asır)

İçkalenin batı kapısına (demir kapı) rastlayan burçta, şehre bakan iki eğik yüzde, karşılıklı simetrik yerleştirilmiş yüksek kabartma iki arslan tasviri vardır. Takribi ölçüler 1.50×1.00 m. Figürler çok kaba ve iptidai bir şekilde işlenmiştir. Başlar iri tutulmuştur, oldukça haraptır. Düz burunlar ve iri ağızlar belli olur. Gövdede hiçbir detay belirtilmemiştir. Bacaklar kaba bir şekilde yan yana işlenmiştir. Kuyruklar gövdeye yapışıktır. Uçları helezonî bir kıvrıntı ile son bulur. Kale hakkında tarihleyici neşriyat yoktur.

Kayseri Döner Kümbet Arslan Kabartmaları (Resim 44) (1276/77)

Döner kümbetin portalini üzerinde, kitabenin altında sırt sırta yerleştirilmiş iki arslan figürü vardır. Aralarında arabeskli küçük bir pano yer alır. Ölçüler 0.60×0.40 m. Bilhassa soldaki kabartma çok haraptır. Her iki tarafta da başlar kırıktır. Dışa yürür vaziyettedirler. Vücut detayları belirtilmemiştir³⁰.

²⁸ Gabriel, A. Monuments... II. Pl. XXXV. ve I. s. 149

²⁹ Gabriel, A. Voyages... I. s. 14, Fig. 6.

³⁰ Gabriel, A. Monuments... I, II. s. 78, Pl. XXI, 2.

Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Arslan Kabartmaları (Resim 45, 46) (1312) (Daha geç olan bu örnekler de Selçuklu geleneğindedir)

1 — Dikey yerleştirilen arslanlar : (Resim 45 a, b) :

Niğde Hüdavent Hatun türbesinin güneybatı cephesinde pence-reyi çeviren sağır niş kemerinin üstünde karşılıklı simetrik yerleştirilmiş iki arslan kabartması yer alır³¹. Ölçüler 0.25 × 0.50 m. Yüksek kabartma tasvirler oldukça haraptır. Dikey kompozisyonla yerleştirilmişlerdir. Sol taraftaki arslanın ön bacakları, sağdakinin başı kırıktır. Yüz tipi Selçuk stiline uygundur. Arka bacakların arasından dolanan kuyruk sırta ejder başına benzeyen bir kabartma ile son bulur. Arslanların ortasında iki kabarık rozet görülür. Ortada kırık olan kısımda üçüncü bir rozetin olması gerekmektedir.

2 — Yatay, iki arslan (Resim 46) :

Hüdavent Hatun türbesinin batı tarafında, tambur kısmının altında insan başı ve çift başlı kartal kabartmalarına sahip sağır nişlerin altında çok kaba işlenmiş, aksi istikamete yürüyen birer arslan kabartması vardır. Ölçüler 0.25 × 0.15 m. Çok stilize ve kaba işlenmiş figürlerde kuyruk sırt üzerine doğru kıvrılmıştır, başka detay seçilmez.

b- *Tam Profilden, Yürür Vaziyette Arslanlar :*

Çoğu zaman arabesk zemin üzerinde veya arasında, bazı örneklerde etrafı rozetlerle süslü bir grup Selçuk arslanında tamamen profilden tasvirle karşılaşmaktayız. Bu grup arslanlarda gövdeler diğerlerinden daha ince uzun, vücutlar daha kıvraktır. Daha sonra Türk-Çin hayvan takvimiyle ilgili grupta tanıttığımız Denizli Akhan ve Kayseri Karatay han arslanları, hayat ağacı altında görülen Erzurum Yakutiye medresesi arslanları da tam profilden işlenmiştir. Tam profilden örnekler de dinî ve sivil eserlerde görülür. Sayıca çok daha az olan bu kabartmaları şöylece sıralayabiliriz.:

³¹ Öney, G. Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları. Die Figurenreliefs an der Hüdavent Hatun Türbe in Niğde. Belleten XXXI, 122. Ankara 1967. s. 145, 146, 157, 158. Resim 5-6. ve Gabriel, A. Monuments... I. s. 146. Pl. L, 1.

Ani Kalesi Arslan Kabartması (Resim 47) (1072-1110).

Ani kalesinin kuzey tarafında, orta kapının iç kısmında, kapıdan girince solda arslan kabartması yer alır. Yüksek kabartma sağa yürür vaziyettedir. Ölçüler 2.30×1.00 m.dir. Batıdaki surlar üzerinden gelen su kolundan bir boru (9 cm. çapında) bu arslanın ağzına açılır. Eskiden bu su, kabartmanın altında bulunan bir havuza akarmış. Bugün bu kısım yıkıntı taşları ile dolmuştur. Koşar vaziyetteki arslanın başı kısmen kırıktır, yelesizdir.

Arslanlı kapı Şeddadlı Menuçehr tarafından yapılmıştır. Menuçehr Alparslan adına Ani'yi 1072-1110 tarihleri arasında idare etmiştir³².

Konya Alaeddin Köşkü Arslan Kabartmaları (Resim 48).
(1220-1237)

İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesinde env. no. 2340'da kayıtlı muhtelif alçı parçalarında arslan kabartmaları görülmektedir. Konya Alaeddin köşkünden gelmiş olan bu alçılarda arslanlar arabesk zemin üzerinde sağa veya sola yürür vaziyette, ön ayaklar daha uzun, arka ayaklar kısa, diyagonal durumda verilmişlerdir. Gövdeleri arkaya doğru incelik. Kuyruklar bacak arasından geçer. Başlar büyük tutulmuştur. Arslanların sırtında arabeskle birleşen tipik Selçuk ejderi başları görülür. Ağızlar açıktır, üst çene helezoni bir kıvrılma yapar. Dışarı taşan dil iki çatallıdır³³. (Bu parçalar Amida'da yanlış olarak Diyarbakır'dan diye tanıtılmıştır)³⁴.

Karatayhan Arslan Kabartmaları (Resim 49) (1240)

Daha önce bahsi geçen Kayseri Karatayhanın avlu portalinde, dış yüzde iki taraftaki sütun başlıkları üzerinde birer arslan kabartması yer alır. Ölçüler 0.25×2.25 m. Zar tipi sütun başlıklarında arslanlar arabesk zemin üzerinde diyagonal olarak yerleştirilmiştir.

³² Kırzioğlu, M. F. Kars Tarihi I. İstanbul 1953. s. 361.

³³ Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri. Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art. Belleten XXXIII, 130. Ankara 1969. s. 173-216. Resim. 1-42.

³⁴ van Berchem, M. - Strzygowski, J. Amida. s. 355. Resim 301. Ayrıca Ogan, A. Kühnel, E. İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Şaheserler. Berlin-Leipzig. 1938. s. 17. Resim 10.

Kaba siluet halindeki arslanların sırt üzerine doğru uzanan kuyrukları seçilir³⁵.

Kırşehir Mezar Taşlarında Arslan Kabartmaları.

1 — Çift Arslanlı Mezar Taşı (Resim 50) (13.-14. asır)

Kırşehir'de Aşık paşa türbesinde kitabesi olmayan bir mezar taşı üzerinde karşılıklı simetrik yerleştirilmiş arslan kabartmaları görülmektedir. Cevat Hakkı Tarım tarafından neşredilen taşı bulmak mümkün olmamıştır³⁶. Arslanlar arabesk zemin üzerinde yer almaktadır, bunu hayat ağacı olarak da kabul edebiliriz.³⁷ Taş 13. veya 14. asırdan, Selçuk geleneğinde işlenmiştir.

2 — Çift Arslanlı Mezar Taşı (14. asır).

Yine Aşık paşa türbesine nakledilmiş bir mezar taşında (kırık) büyük bir arabeskli madalyonun altında sağa doğru yürüyen kaba bir arslan kabartması görülmektedir³⁸.

Tokat Mezar Taşlarında Arslan Kabartmaları :

Tokat'ta 14.-15. asırdan tamamen Selçuklu geleneğinde işlenmiş bir grup mezar taşında yine arslan figürleri görürüz.

1 — Tokat Gök Medrese Müzesinde Çift Arslanlı Mezartaşı (Resim 51) (14. asır)

Erenler mezarlığından getirilmiş env. no. 73/3 de kayıtlı mermer mezar taşı üzerinde alçak kabartma ile karşılıklı simetrik yerleştiril-

³⁵ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray... no. 32. s. 122. Abb. 223, 251, 266.

³⁶ Tarım, C. H. Tarihte Kırşehir-Gülşehir. İstanbul 1948. Resim 6. Ayrıca bak. Öney, G. Anadolu'da Selçuklu geleneğinde kuşlu, çift başlı kartallı, şahinli ve arslanlı mezar taşları. Tombstones in the Seljuk Tradition with bird double-headed eagle, falcon and lion figures in Anatolia. Vakıflar VIII. Ankara 1969. s. 287, 296. ve Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Hayat Ağacı Motifi. Das Lebensbaum Motiv in der Seldschukischen Kunst in Anatolien. Belleten XXXII, 125. Ankara 1968. s. 30, 31, 43, 44.

³⁷ Öney, G. bak dip notu 36.

³⁸ Eyice, S. Kırşehir'de 709 (1310) tarihli tasvirli bir mezar taşı. Anadolu'da tasvirli Türk mezar taşları hakkında bir araştırma. Eine Studie Türkische Bildergrabsteine in Anatolien. R. R. Arat için. Ankara 1966. s. 215, 216, 226. Resim 14.

miş iki arslan kabartması görülmektedir³⁹. Taşın ölçüleri $0.65 \times 0.36 \times 0.08$ m.dir. Tepesi sivri dilimli taştan arslanlar tepede yer alır. Birbirlerine doğru koşar vaziyette verilmişlerdir, aralarında küçük bir hayat ağacı vardır⁴⁰. Taşın ortasındaki stalaktit nişin içinde neshî yazı ile "Rahmetu'l-lahi teala" yazısı okunur. Arslanların altında çeşitli tip rozetler sıralanır.

2 — Tokat Gök Medrese avlusunda Çift Arslanlı Mezar Taşı (Resim 52) (1415).

Daha geç devirden olmakla beraber aynı geleneği devam ettiren envanter 72/4 de kayıtlı mezar taşında, eğik yüzlerde karşılıklı simetrik işlenmiş birer arslan, önlerinde stilize bitki (hayat ağacı) ve aralarında güneş sembolü olabilecek bir girdap rozet yer alır⁴¹. Arslanların ölçüsü 0.16×0.10 m.dir. Çokstilize ve alçak kabartma olarak işlenmişlerdir.

3 — Ankara Etnoğrafya Müzesi Mezar Taşında Tek Arslan (Resim 53) (15. asır).

Tokat Erenler mezarlığından getirilmiş mezar taşında büyük bir girdap (güneş) rozeti altında sağa dönük vaziyette arslan kabartması yer almaktadır⁴². Ölçüler $0.50 \times 0.30 \times 0.05$ m.dir. Geç devrin daha kabalaşan stiliyle verilmiştir.

c- Arka Ayakları Üzerinde Oturan Arslanlar :

Arka ayakları üzerine oturan, gövdeleri yandan, başları cepheden verilen bir grup Selçuk arslanı yüksek kabartma işlenmiştir. Bu gruptan örnekler azdır. Alayhan ve Silvan'dan iki örnekte çift vücut tek başla birleşmektedir. Yüz tipleri diğer Selçuk örneklerine eşittir. Kuyruklar bacak arasından geçip genellikle sırtta ejder başı ile son bulur. Ön bacaklarda iri pençeler dikkati çeker. Genellikle sivil yapılarda bulunmakla beraber Patnos türbesinde de görülürler. Bildiğimiz bütün örnekler çifttir. Çoğu geç devirdendir.

Bu gruptan örnekleri şöylece sıralayabiliriz :

³⁹ Öney, G. Mezar taşları... Tombstones... ve Hayat Ağacı... Das Lebensbaum bak dip notu 36.

⁴⁰ dip notu 39 aynı.

⁴¹ aynı. Burada kitabe ve detaylar hakkında bilgi verilmektedir.

⁴² Öney, G. Mezar Taşları... Tombstones... s. 288, 297, 298.

Cizre Arslanları (Resim 54) (12. asır).

Diyarbakır müzesinde Cizre'den getirilmiş env. no. 64 ve 65 de kayıtlı biri sola, diğeri sağa bakan iki eş arslan kabartması mevcuttur. Aynı eserde simetrik olarak kullanıldıkları muhakkaktır. Ölçüler $0.65 \times 0.55 \times 0.20$ m. Yuvarlak hatlı yüksek kabartmalarda arslanların iri başı dikkati çeker. Badem gözler, ince kaş çizgisi, yassı burun, hafif aralık ağız ve küçük sivri kulakları vardır. Yeleler ince çizgilerle belirtilmiştir. Kuyruk başlangıcı her iki taştta görülmez, sırtın üzerinde arslanın gövdesini ısırarak açık ağızlı, çatal dilli, sivri dişli bir ejder başı ile son bulur. Ejder başında Çin ejderlerini hatırlatan bir boynuz dikkati çeker. Kabartmaların Cizre köprüsü gibi 12. asırdan olduğunu tahmin ediyoruz.

Patnos Türbesi Arslanları (Resim 55) (15. asır).

Çok daha geç devirden olan bu arslanlar tamamen Selçuk geleneğini devam ettirdiğinden bu grupta ele alınmaktadır. Kabartmalar Erciş kazası civarında Patnos yolunda, oldukça harap isimsiz bir türbenin portalinde sırt sırta yerleştirilmiştir⁴³. Ölçüler 0.70×0.45 m. Başları Selçuk arslanları tipindedir. Kuyruk bacak arasından geçerek sırtta ejder başı ile son bulur. Aynı türbede daha alta karşılıklı simetrik iki tavus kuşu yer alır⁴⁴.

Sivas Behrampaşa Hanı Arslan Kabartmaları (Resim 56) (16. asır)

Hanın portalinde yüksek kabartma olarak, Selçuk geleneğinde işlenmiş simetrik iki arslan figürü yer alır. Gövde biraz proporsiyonsuzdur. Kuyruk yine sırtta ejder başıyla son bulur. Ölçüler 0.60×0.40 m.

Silvan Kalesi Tek Baş Çift Gövdeli Arslan Kabartması (Resim 57) (1165-66).

Silvan kalesinin doğu cephesinde arslanlı burçtan sonra ikinci burçta (Gabriel'e göre D1 burcu)⁴⁵ iki gövdenin ortada tek başla birleştiği arslan kabartması yer alır. Ölçüler 0.70×1.20 m. Kabart-

⁴³ Aslanapa, O. Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Türbeleri. Yıllık Araştırmalar Dergisi. Ankara 1956. s. 106. Şekil 7.

⁴⁴ Öney, G. Mezar Taşları..... s. 288, 289, 300.

⁴⁵ Gabriel, A. Voyages.... I. s. 213-219. Fig. 163.

ma daha dışta birer simetrik arslan kabartması ile sınırlanır (bak. s. 13). Tek başlı arslanların sırtında iyi seçilmemekle beraber birer kanat motifi görülmektedir. Çok harap olan başın bir insan başı olması da mümkündür.

Alayhan Portalinde Tek Baş, Çift Gövdeli Arslan Kabartması (Resim 58) (13. asır).

Aksaray Nevşehir yolunda Alayhanın kapalı kısım portalinde stalaktit nişin altında tek başlı, iki gövdeli arslan kabartması yer alır. Ölçüler 0.45 × 0.25 m. Arka bacak arasından geçip sırtta son bulan kuyruk uçlarında ejder başı yoktur. Vücut detayları seçilmez⁴⁶.

d- Gövdeleri Yandan, Başları Geriye Dönük Arslanlar :

Bu gruptan, biri geç olmak üzere sadece üç örnek tanılmaktadır. Başlar, yandan verilen gövdede sırtın üzerine doğru geri dönmüş vaziyettedir. Çok stilize olan bu kabartmalarda figürler pantere de benzemektedir. Kubadabad sarayı kazılarında bu örnekler çok benzer av köpeği olduğunu tahmin ettiğimiz çiniler bulunmuştur⁴⁷. Yürür durumda, iç ön ayakları göğüse doğru çekik vaziyette verilmişlerdir. Pençeler iridir. Vücut üzerinde süsleyici kıvrıntılar görülür. Kuyruklar sırt üzerinde yarım palmetle son bulur, başa çok yaklaşır. Avrasya hayvan stiline özellikleri bu grupta bilhassa dikkati çeker. Örnekleri şöyle sıralayabiliriz :

Çay Taş Medresedeki Arslan Kabartması (Resim 59) (1278/79).

Akşehir Afyon yolunda Bolvadin yakınındaki Çay'da Taş medrese portalindeki kabartmada ölçüler 0.30 × 0.20 m. dir. Stalaktit nişin altında bulunan kabartmada arslan sola yürümektedir. Başın geriye dönük verilmesi, kuvvetli pençeler, vücut üzerinde süsleyici kıvrıntılar,

⁴⁶ Ögel, S. Selçuk Sanatında Çift Gövdeli Arslan Figürü. Belleten 103. Cilt XXVI. Ankara 1962. ve Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray... I. no. 24. Abb. 118.

⁴⁷ Otto-Dorn, K. - Önder, M. Kubadabad kazıları 1965 yılı ön raporu. Türk Arkeoloji Dergisi XIV, 11. 1965 Ankara. ve Bericht über die Grabung in Kubadabad (Oktober 1965). Archäologischer Anzeiger 2, 1966. Berlin. Ayrıca, Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966. Archäologischer Anzeiger 1970. s. 438-504. Abb. 14, 18.

sırtın üzerine uzanan ucu yarım palmetle son bulan kuyruk Avrasya hayvan stilinde paralellerini bulduğumuz özelliklerdir⁴⁸.

Medreseyi yaptıran Yusuf bin Yakub'tur⁴⁹ III. Gıyaseddin Keyhusrev devrine rastlar.

Çay Taş Han Arslan Kabartması (Resim 60) (1278/79).

Çay Taş medrese bitişiğindeki Taş hanın iç portalinde benzer bir arslan kabartması yer alır. Figür kapı kemerinin üstünde, bir madalyon içinde sola yürür vaziyettedir. Ölçüler 0.40 × 0.40 m. Arslanın tipi ve duruşu taş medresedekine eştir. Hanın yapılışı medrese ile aynı devre rastlar⁵⁰.

Ankara Etnografya Müzesi Mezar Taşında Arslan Kabartması (Resim 61) (14. asır).

Müze bahçesinde, nereden geldiği bilinmeyen mezar taşı üzerinde yuvarlak madalyon içinde sola yürüyen arslan kabartması yer alır. Ölçüler 0.54 × 0.34 × 0.08 m. Arkasında madalyon içinde ikinci bir yarım çerçeve meydana getirecek şekilde çok stilize bitki motifi görülür⁵¹. Figürün tipik Selçuk devri örneklerinden biraz daha stilize ve iptidaî işlenişi 14. asırdan olduğunu düşündürür.

IV. KANATLI ARSLAN KABARTMALARI :

Stil ve tip bakımından Selçuk arslan kabartmalarına eş bazı arslanlarda ön dış kalçadan yükselen bir kanat görülmektedir. Tanıdığımız örnekler sadece sivil mimaride yer almaktadır. Diyarbakır kalesi haricinde bu gruptan örnekler tam profilden işlenmiştir. Başlar yine gövdeye göre büyük tutulmuştur. Yürür vaziyette verilen kabartmalarda içteki ön ayak göğüs üzerine doğru çekilmiştir. Vücut ve baş detayları belirtilmemiştir. Açık ağızlarda sivri dişler görülür. Bazı örneklerde yele kaba çizgilerle verilmiştir. En dikkate değer taraf kanatların dekoratif bir şekilde kıvrılan yarım palmetler veya

⁴⁸ Rice, T.T. The Scythians. Fig. 2, 9, 28, 53, 59.

⁴⁹ Kuran, A. Anadolu Medreseleri I. s. 59.

⁵⁰ Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray... I. no. 39, s. 148. Abb. 283.

⁵¹ Öney, G. Mezar Taşları... Tombstones... s. 288, 298. Resim 19.

volutlarla son bulmasıdır. Bu özellik de Avrasya hayvan stilinin etkisini gösterir. Kuyruklu Diyarbakır Ulubadan burcu kabartmasında ejder başıyla, diğerlerinde ise sırt üzerine kıvrılıp son bulur. Kanatlı arslanlar da genellikle çift olarak kullanılmışlardır. Bu gruptan örnekleri şöylece sıralayabiliriz :

Nusaybin Taşında Kanatlı Arslanlar (Resim 62) (12. asır).

İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesinde env. 2465'de kayıtlı, daha önce bir yazımızda Artuklu devrinden bir mezar taşı olarak tanıtilen eserde kuş, insan, kanatlı arslan ve hayat ağacı kabartmaları görülmektedir⁵². Taşın ölçüleri 0.55 × 0.96 × 0.07 m. Arslanların tipi yukarıda belirtilen özellikleri göstermektedir.

Diyarbakır Taşında Kanatlı Arslan Kabartmaları (Resim 63) (12. asır).

İstanbul Türk ve İslam Eserleri müzesinde env. no. 2514'de kayıtlı Diyarbakır'dan gelme kireç taşı üzerinde arabeskler arasında yer alan iki kanatlı arslan ve merkezde sırt sırta yerleştirilmiş iki kartal tasviri görülmektedir. Taşın ölçüleri 0.80 × 0.45 × 0.07 m. Arslanlar profilden birbirlerine doğru yürür vaziyette verilmişlerdir. Başlar kuşa benzer, kuyruklu sırtın üzerine doğru kıvrılmıştır. Kanatlar kalçayı çerçeveleyerek yukarı uzanır, bir volutla son bulur. Kuşlar arslanların iki mislidir. Sırt sırta profilden verilmişlerdir, başlar birbirine dönüktür. Kuşların iki yanındaki kemerler Artukoğlu sanatında görülen tarzdadır⁵³.

Diyarbakır Kalcsi Kanatlı Arslan Kabartmaları :

1 — Diyarbakır Dış Kale Yedikardeş Burcu Kabartmaları (Resim 64 a, b) (1208-9).

Dış kalenin güneyinde Gabriel'e göre XXXIX. burçta, kuleyi kuşatan neshî yazı bordürünün kalınlaştığı kısmın iki yanında, si-

⁵² Öney, G. Artuklu Devrinden Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında. Über Eine Ortukidische Lebensbaum Darstellung. Vakıflar VII. İstanbul 1968. s. 117-125.

⁵³ Ogan, A. - Kühnel, E. İstanbul Müzelerinde..... s. 16. Resim 7.

metrik birer kanatlı arslan kabartması yer almaktadır. Ölçüler 0.60 × 0.70 m. Dolgun yüksek kabartmada arslanlar biribirine doğru yürür vaziyettedir⁵⁴. Başlar cepheden verilmiştir. Baş ve vücut tipik Selçuk arslanları tarzındadır. Ön kalçayı çevirerek yükselen ve volutlu kıvrıntılarla son bulan kanat Avrasya hayvan stili özelliği gösterir. Kuyruk sırt üzerine doğru kıvrılarak ejder başı ile son bulur.

Aynı burçta kitabenin üzerinde, ortada çift başlı kartal kabartması yer alır. Kabartmalar Artukoğlu al-Malik as-Salih Mahmut zamanında İbrahim as-Sarafi oğlu Yahya tarafından yapılmıştır.

2 — Diyarbakır Dışkale Ulubadan Burcu Kanatlı Arslan Kabartmaları (Resim 65) (1208/9).

Dışkalenin Ulubadan burcunda (Gabriel'e göre XXXI. burç), kuleyi kuşatan neshî kitabe bordürünün iki ucunda, simetrik, içeri doğru yürüyen birer kanatlı arslan kabartması yer almaktadır⁵⁵. Takribî ölçüler 0.60 × 0.70 m. Dolgun yüksek kabartmalarda eğri kesim tekniği dikkati çeker. Başlar kısmen harabolmuştur. Baş ve vücut tipik Selçuk arslanları tarzındadır. Yürür vaziyette verilen arslanlarda ön kalça adalesini çevreleyerek yükselen kanat, ornamental karaktere sahiptir. İçi oyuk hatlarla süslenmiştir, üstte bir volut meydana getirir. Kuyruklar bacak arasından geçerek sırt üzerinde Selçuk stilinde ejder başı ile son bulur.

Aynı burçta ortada, kitabenin üzerinde çift başlı kartal, iki yanlarında ise simetrik olarak üstte birer sfenks, altta arslan kabartmaları vardır.

Kitabeye göre burç Artukoğlu al-Malik as-Salih Mahmut zamanında Caferoğlu İbrahim tarafından yaptırılmıştır.

Silvan'dan Kanatlı Arslan Kabartması (Resim 66) (13. asır).

Diyarbakır müzesinde env. 631'de kayıtlı Silvan'dan getirilmiş bir taş üzerinde sola doğru yürüyen kanatlı arslan kabartması görülür. Ölçüler 0.80 × 0.60 × 0.15 m.dir. Figür açık renk taş üzerine yüksek kabartma olarak, eğri kesim tekniği ile işlenmiştir. Tamamen profil-dendir. Arka ayaklar, ön dış ayak ve kuyruk kısmı kırıktır. Açık

⁵⁴ Gabriel, A. Voyages... s. 121. Vol. I. Pl. LXVIII, 6, 8. LX.

⁵⁵ Gabriel, A. Voyages... I. s. 118, 119. Vol. II. Pl. LVIII. Insc. 74, ve van Berchem, M. - Strzygowski, J. Amida. s. 90, 91. Pl. XVIII .s. 90, 91.

ağızda sivri dişler görülür. Badem biçimi gözleri üzerinde kaş hattı vardır. Kulakları yuvarlaktır. Ön iç ayak vücuda doğru çekilmiştir. Kabartmada en dikkate değer taraf iki yarım palmetle son bulan kanattır. Ön dış bacakla birleşen kanat buradaki volutlu hat ve volutlu yarım palmetlerle Avrasya hayvan stiline etkilerini göstermektedir.

Konya'dan Kanatlı Arslan Kabartması (Resim 67) (13. asır).

İstanbul Türk ve İslam Eserleri müzesinde env. no. 2541'de kayıtlı Konya'dan getirilmiş kanatlı arslan kabartmasında ölçüler $1.00 \times 0.85 \times 0.08$ m.dir. Figür profilden sağa yürür vaziyette verilmiştir. Başta sivri kulaklar, iri göz. hafif aralık ağızda sivri dişler ve dışarı sarkık dil mevcuttur. Boyunda çizgiler halinde yele belirtilmiştir. İç ön ayak göğse doğru çekilmiştir. Kanat palmet yaprağı ile son bulmaktadır. Kuyruk sırt üzerine doğru kıvrılarak uzanır⁵⁶.

V. EJDER KUYRUKLU ARSLANLAR :

Yukarıda çeşitli grup arslan kabartmalarında gördüğümüz gibi birçok örneklerde kuyruklar ejder başı ile son bulmaktadır. Bu örnekleri şöylece sıralayabiliriz : Kesikköprü han (Resim 40), Niğde Hüdavent Hatun (Resim 46), Konya Alaeddin Köşkü (Resim 48), Cizre'den Diyarbakır müzesine getirilen taşlar (Resim 54), Patnos Türbesi (Resim 55), Sivas Behram Paşa hanı (Resim 56), Diyarbakır kalesi (Resim 64) kabartmaları.

VI. ARSLAN VE ÇİFT BAŞLI KARTAL :

Yukarıda tanıtılan çeşitli arslan ve kanatlı arslan tasvirlerinin çift başlı kartal veya çift kuş tasviri ile birlikte verilmesi, kartal veya kuşların merkezde hâkim durumda oluşu dikkati çeker. Bu örnekleri şöylece sıralayabiliriz : Diyarbakır dış kale ve Ulubadan, Yedikardeş burcu, Urfa Harran kapı, İstanbul Türk ve İslam Eserleri müzesinde bulunan taş (Resim 62, 63, 64 a), Niğde Hüdavent Hatun⁵⁷, ve Patnos

⁵⁶ Ogan, A. - Kühnel, E. İstanbul Müzelerinde... s. 35, 36. Resim 6., ayrıca Rice, T.T. The Seljuks. s. 172. Fig. 45.

⁵⁷ Öney, G. Niğde Hüdavent Hatun... Resim 12. a, b. s. 148, 149, 152, 153, 159, 160, 164-166.

türbeleri, Erzurum Yakutiye medresesi (hayat ağacı da var) (Resim 71, 72) kabartmaları, Arslanların arasında veya eserin başka bir yerinde çift başlı kartallar görülür.

VII. ARSLAN VE TAHT, AV SAHNELERİ :

Daha önce bahsi geçen Diyarbakır dış kaleye ait iki kabartmada arslan kabartmalarıyla birlikte taht (kartal ve hükümdarla belirtilmiş) ve av (hayvanları ve şahinle belirtilmiş) sahnesi işlenmiştir⁵⁸. İran Selçuk el sanatlarında çok bol paralelleri gördüğümüz bu tasvirlerin Anadolu Selçuk mimarisine intikal eden tek kabartma örnekleri olarak bilhassa önem kazanırlar.

VIII. ARSLAN VE GÜNEŞ KABARTMALARI :

Anadolu Selçuk sanatında ender olarak arslan kabartmasının sırtında veya önünde güneş tasviri ile birlikte işlendiğini görürüz. Böylelikle burç-gezegen birleşimi verilmiş olmaktadır⁵⁹. Örnekleri şöylece sıralayabiliriz :

Cizre Köprüsü Kabartmalarında Arslan Güneş (Resim 68) (1164)

Cizre'nin güneyinde bugün Suriye topraklarında kalan Cezire ibni Umar köprüsü üzerindeki çeşitli burç-gezegen kabartmaları arasında soldan sağa doğru beşinci panoda sırtında güneşi taşıyan arslan da görülür⁶⁰. Panonun ölçüleri 1.20 × 1.00 m. Arslan sola koşmaktadır. Gövde profilden, baş cephedendir. Sırtında güneş rozeti, cepheden verilen bir insan büstü tarafından tutulmaktadır.

⁵⁸ Öney, G. Av Sahneleri..... Hunting Scenes..... ve Boğa Kabartmaları..... Bull Reliefs... dip notu 21.

⁵⁹ Öney, G. Sun and Moon Rosettes in The Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture. *Anatolica* III. 1970. s. 12, 13.

⁶⁰ Aynı s. 13, 14. Ayrıca bak. Hartner, W. The Pseudoplanetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographics. *Ars Islamica*. V, 2. 1938. s. 113. Ve Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü. The Fish Motif in Anatolian Seljuk Art. Sanat Tarihi Yılığı II. İstanbul 1968. s. 152, 154, 164, 166. ve Öney, G. Ejder Figürleri... Dragon Figures... s. 179, 180, 202, 203, ve Öney, G. Boğa Kabartmaları... Bull reliefs... s. 84, 102.

İncir Handa Arslan Güneş (Resim 69) (1238/39).

Antalya Burdur yolunda İncir hanın kapalı kısım portalinde, kemerin iki yanında simetrik olarak dolgun kabartmayla verilmiş birer arslan ve sırtlarında insan yüzlü güneş görülmektedir⁶¹. Ölçüler 0.75 × 0.45 m. Profilden işlenen arslanlar portal içine yürür vaziyettedir. Eş tasvirler II. Gıyaseddin Keyhusrev'in paralarında da işlenmiştir. Han da II. Gıyaseddin Keyhusrev tarafından 1238/39 da yaptırılmıştır⁶².

Silvan Kalesinde Arslanlar ve Güneş (Resim 70) (1203).

Kalenin doğu cephesindeki son burçta kitabenin üzerinde güneş şeklindeki rozet motifinin iki yanında, karşılıklı simetrik yerleştirilmiş yüksek kabartma iki arslan figürü görülmektedir. Takribî ölçüler 1.20 × 0.60 m.dir. Arslanlar tamamen profilden yürür vaziyette verilmiştir. Başta sivri kulaklar, hafif aralık ağızda dişler görülür. Uzun kuyruk aşağı sarkıktır. Kitabe kalenin tamir kitabesidir. Eyubun oğlu Ebubekir 599 adı geçer⁶³. Tamamen Selçuk stilinde kabartmalardır.

IX. ARSLAN VE HAYAT AĞACI KABARTMALARI :

Çok eski geleneklere uzanan Selçuk hayat ağacı tasvirlerinin altında bekle hayvan olarak arslan çiftine de rastlamaktayız. Tam profilden ve stilize şekilde işlenen bu kabartmaları şöylece sıralayabiliriz :

Nusaybin taşı (bu kabartma daha önce kanatlı arslanlar bölümünde de geçmiştir.

Kayseri Döner Kümbet Hayat Ağacı ve Arslan (Resim 71) (1276-77).

Daha önce başka bir yazımızda da üzerinde durduğumuz bu kabartmalar türbenin doğusunda yer alır⁶⁴. Panonun ölçüleri 1.20

⁶¹ Öney, G. Sun and Moon Rosettes. . . . s. 12, 13.

⁶² Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray. . . no. 29, s. 109. Abb. 190, 194.

⁶³ Gabriel, A. Voyages. . . I. s. 215. Fig. 162. Kitabe no. 115. Vol. II. Pl. CIX. Ayrıca bak. Öney, G. Sun and Moon rosettes. . . s. 13.

⁶⁴ Gabriel, A. Monuments. . . s. 78. Vol. II. Pl. XX, 1, 2. Ayrıca bak. Öney, G. Hayat Ağacı. . . . Das Lebensbaum. . . s. 33, 46.

× 1.00 m.dir. Tepede başları kırık çift başlı kartal, hayat ağacının altında da soldaki tamamen, sağdaki başı kırık simetrik arslanlar yer alır. Portalin sağında ve solunda çok benzer kabartmalar görülür. Bunlar da oldukça tahribolmuştur.

Erzurum Yakutiye Medresesi Hayat Ağacı ve Arslan (Resim 72)
(1310)

Yakutiye medresesi portalinin yan dış yüzlerinde hayat ağacının tepesinde çift başlı kartal, altında birbirine doğru yürüyen, profilden birer arslan kabartması vardır. Nişin ölçüleri 2.50 × 1.60 m. Bu kabartmalar da daha önceki bir yazımızda tanıtılmıştı⁶⁵. Geç devirden olmakla beraber Selçuklu geleneğinde işlenmişlerdir.

X. ARSLAN VE TÜRK-ÇİN HAYVAN TAKVİMİ :

Selçuklu figür sanatında rastladığımız Türk-Çin hayvan takvimi ile ilgili kabartmalarda üçüncü yıl olan pars yılı yerine arslanın da geçtiğini görmekteyiz⁶⁶. Profilden tam olarak veya arabesk sarmaşığı içinde sadece başları ile çok stilize şekilde verilen bu hayvanları tanımak güçtür. Genellikle takvim hayvanları tam sayıda verilmemiştir. İran Selçuk el sanatlarında çok yaygın olan bu tasvirlerin Anadolu Selçuk mimarisinde kabartmalar halinde görülmesi enteresan bir özelliktir. Bilhassa Moğol akınından sonraki devreye rastlayan bu kabartmaları Moğollarla canlanan Orta Asya gelenekleriyle izah edebiliriz⁶⁷. Moğolların da bu takvimi kullandıkları bilinmektedir. Bu gruptan tanıdığımız örnekleri şöylece sıralayabiliriz :

Karatay Han'da Takvim Hayvanları (Resim 73) (1240)

Daha önce bahsi geçen Karatayhanın türbe portalini üzerinde, hanın ana giriş portalinin solunda Türk-Çin hayvan takviminden muhtelif hayvan kabartmaları görülmektedir⁶⁸. Alçak kabartma

⁶⁵ Öncy, G. Hayat Ağacı... Das Lebensbaum... s. 32, 45.

⁶⁶ Turan, O. On iki hayvanlı Türk Takvimi. İstanbul 1941. s. 104.

⁶⁷ Sümer, F. Anadolu'da Moğollar. Selçuklu Araştırmaları Dergisi I. Ankara 1970. s. 72, 73, 146.

⁶⁸ Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus in der Islamischen Kunst, Festschrift E. Diez, İstanbul 1963. s. 143, 144. Resim 13 a, b. 14, 15.

figürlerde soldan sağa doğru sekizinci (resimde birinci) ve on birinci (resimde dördüncü) kabartmalarda arslan seçilmektedir. İlki sola, ikincisi sağa doğru koşmaktadır. Tam porfilden işlenen kabartmalardan ikincisinde kuyruk bacak arasından geçerek sırtta son bulur.

Ak Handa Takvim Hayvanları (Resim 74 a, b) (1253/54)

Daha önce bahsi geçen Akhanın avlu portalinde kare rozetler içinde muhtelif takvim hayvanı kabartmaları yer alır. Karelerin ölçüsü 0.12×0.12 m.dir. Sol tarafta aşağıdan yukarı doğru üçüncü (Resim 74 a) karede sola yönelmiş, kuyruğu sırt üzerine kıvrılmış ve yarım palmetle son bulan bir arslan, altıncı karede sağa doğru arslan, sekizinci karede sola doğru ve başı geriye dönük arslan görülmektedir. Portalin sağ tarafında alttan yukarı doğru beşinci karede sola dönük pars veya arslan (Resim 74 b), yedinci ve onuncu karede yine sola doğru arka ayakları üzerine kalkmış kanatlı arslan yer almaktadır⁶⁹.

Sivas Gök Medresede Takvim Hayvanları (Resim 75) (1271/72)

Sivas Gök medrese portalinde kemerin iki yanında kilit taşları üzerinde simetrik olarak yer alan Türk-Çin takviminden hayvan başları görülür. Panonun ölçüleri 0.45×0.40 m. Yüksek kabartmalarda hayvan başları arabesk sarmaşık şeklinde biribiri içine girmiştir. Sol taraftaki kabartma daha iyi durumdadır. Bizce altta sağdaki baş arslan veya pars başı olabilir⁷⁰.

Niğde Sungurbey Camii Takvim Hayvanları (Resim 76) (1335)

Niğde Sungurbey camiinin doğu portalinde, eyvan şeklindeki girişin iki yan duvarında bordür şeklinde arabesk sarmaşıkla birleşen takvim hayvanlarının başı görülür. Bu arada pars veya arslan başları da görülmektedir. Profilden ve çok stilize işlenen bu başları vücut verilmediğinden tanımak çok güçtür⁷¹. Daha geç devirden olmakla beraber Selçuklu geleneğini sürdürürler.

⁶⁹ Aynı.

⁷⁰ Diez, E. The Zodiac Reliefs at the Portal of the Gök Medrese Sivas, *Artibus Asiae Cilt 12*, 1949. s. 100. Ayrıca bak. Otto-Dorn, K. *Darstellungen des Turco-Chinesischen...* s. 145, 146. Abb. 16, 17.

⁷¹ Otto-Dorn, K. Aynı. s. 148. Abb. 18, 19, 20.

Bünyan Salihbey Camii Takvimi Hayvanları (Resim 77)
(1256 civarı)

Kayscri'nin Bünyan kazasında Salihbey camii portali sarmaşık bordüründe hayvan başları arslana benzemektedir. Başlar değişerek bir sağa bir sola bakar⁷². Niğde Sungurbey kabartmalarına çok benzeyen bu başlarda arslan başının tekrarlanması enteresandır.

XI. ARSLAN BOĞA MÜCADELESİ KABARTMALARI :

Arslan-boğa mücadele sahneleri Selçuk sanatı öncesinde de muhtelif devir ve bölgelerde yaygındı. Selçuk devri arslan-boğa mücadele sahneleri ile ilgili daha önce bir çalışmamız olmuştu⁷³. Bu yazıda etraflı şekilde tanıtılan Selçuk arslan-boğa mücadeleleri burada tekrar tanıtılmıyacaktır. Bu örnekleri şöylece sıralayabiliriz : Diyarbakır Ulu camiiinde (1178-1180)(Resim 78), Diyarbakır Müzesinde Cizre'den getirilmiş bir taşda (Resim 79) Harput içkalede, Diyarbakır iç kalede (1207/8), mevcut kabartmalar. Bu örneklerde yere kapaklanmış durumdaki boğanın üzerinde arslan hâkim durumda verilmiştir. Arslanın gövdesi profilden, başı cepheden işlenmiştir.

Avrasya hayvan stilinde görülen çeşitli hayvan mücadele sahneleri stil bakımından Selçuk örneklerinde etkisini göstermektedir⁷⁴.

İkinci bir arslan-boğa mücadelesi grubunda arslan boğayı kovalar durumda verilmiştir⁷⁵. Bu örnekleri de şöylece sıralayabiliriz. Şam Millî müzesinde Nusaybin'den getirilmiş bir taş, Konya kalesinden İnce minareli medrese müzesine getirilmiş bir taş.

XII. SELÇUK ARSLAN FIGÜRLERİNİN MENŞEİ İLE İLGİLİ KIYASLAMALAR :

Daha önce de belirttiğimiz gibi çeşitli devir ve bölgelerde çok eski çağlardan beri yaygın olan arslan figürü, Selçuklularda stil ve

⁷² Dilâver, S. Bünyan Ulu Camii, Erbaa-Akçaköy (Fidi) Silâhdar Ömer Paşa Camii. Sanat Tarihi Yıllığı II. İstanbul 1968. s. 187, 189.

⁷³ Öney, G. Boğa Kabartmaları... Bull Reliefs... s. 86-92. Resim 6-12. Ayrıca bak. Hartner, W. - Ettinghausen, R. The Conquering Lion, Life Cycle of a Symbol. Ars Islamica V. part 2. 1938. Ve Baer, E. A Group of Seljuq Figural Bas Reliefs. Oriens 20. Leiden 1967. Pl. III, 1. V, 2, VI.

⁷⁴ Rice, T. T. The Scythians. Figs. 5, 22, 23, 24, 25, 28, 59, 61.

⁷⁵ Öney, G. Boğa Kabartmaları... Bull Reliefs... s. 89, 108.

birçok örnekte karşımıza çıkan eğri kesim tekniği bakımından Avrasya veya İskit hayvan stili diye adlandırılan Orta Asya örnekleriyle bağlantı göstermektedir⁷⁶. 'Orta Asya göçebe sanatının ahşap, madeni eserlerinde eğri kesim tekniği ile işlenmiş, geometrikleşmiş, stilize hayvanlar sayısız örnekle karşımıza çıkar. Kuyrukları ejder başıyla son bulan arslanlarda olduğu gibi, bir hayvanın başka hayvanlarla birleştiği veya başka hayvanlara ait unsurlarla karıştığı görülür⁷⁷. Arslan kuyruğunun palmet yaprağı ile son bulmasına ve Niğde Sungurbey camiinde olduğu gibi hayvan başı arabesk birleşmesine paralel karışımlar da İskit sanatında yaygındır⁷⁸. Avrasya hayvan stilinde, Selçuk kanatlı arslanında olduğu gibi kalça adalelerini çevreleyen ucu helezonî bir kıvrılma, Çay han ve medrese örneklerinde olduğu gibi başların geriye dönük verilmesi de çok yaygındır⁷⁹. Zaviye hazinesinde, Hun ve Avarlara ait çeşitli kurganlarda bulunan arslan tasvirleri örneklerimizle stil benzerliği gösterir⁸⁰.

Orta Asya'da Gültekin ve Bilge Kağan'a ait mezarlarda Türk sanatının bilinen en eski arslan heykelleri bulunmuştur (7-8 asır.)⁸¹. Tuna Bulgarları da Pliska'da yapılan kazılara göre kale kapısında arslan heykeli kullanmışlardır (9. asır)⁸². Kuzey Altay'larda bulunan arslan heykelleri de bu geleneğin eski Türk kavimlerinde mevcut olduğunu gösterir⁸³.

Anadolu Selçuk öncesi İslam sanatında benzer şekilde Avrasya

⁷⁶ Diyarbakırlı, N. Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru. Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul 1969. s. 113-204. Ayrıca, Öney, G. Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar. Selçuklu Araştırmaları Dergisi I. Ankara 1970. s. 187-191.

⁷⁷ Rice, T. T. The Scythians. Fig. 9, 24, 61. s. 167. Ayrıca, Rudenko, S. I. The mythological eagle, the gryphon, the winged lion and the wolf in the art of northern nomads. Artibus Asiaticae. Vol. XXI, 2. London 1961.

⁷⁸ Rice, T. T. The Scythians. Fig. 32.

⁷⁹ Aynı. Fig. 2, 53, 59, 61.

⁸⁰ Phillips, E. D. The Royal Hordes, Peoples of the Steppes. London 1965. s. 59, Fig. 40, 41. Rice, T. T. Aynı. Fig. 61, s. 246. Ögel, B. İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Ankara 1962. s. 93, 124.

⁸¹ Jisl, L. Kültekin Anıtında 1958 de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları. Belleten Nr. 107. 1963. s. 403. Resim 1. Ayrıca bak. Ögel, B. Aynı .s. 135.

⁸² Ögel, B. Aynı .s. 270, 272, 280. Levha 28.

⁸³ Appellgren-Kivalo, H. Alt Altaische Kunstdenkmäler. Helsingfors 1931. s. 69. Abb. 338, 339.

hayvan stili etkili çeşitli hayvan figürleri bilhassa el sanatları sahasında sayısız örnekler verir. Arslan figürü konusunu en erken örneklerden başlayarak Anadolu Selçuk'lularına kadar takibedebiliriz. En dikkate değer bulduklarımızdan misaller verelim :

Abbasiler devrinden Samarra Cevsak-ül Hakani sarayı harem dairesi freskinde arslan, (9. asır) stilize edilmiş ve vücut üzerindeki dekoratif beneklerle İskit sanatında keçe üzerine aplikasyon tekniği ile işlenen hayvanları çok hatırlatır⁸⁴. Abbasi'lere ait 10. asırdan lüster seramik bir tabak üzerinde kanatlı arslan geometrikleşmiş, silüet halindeki verilışı ile yine applike İskit hayvanlarına çok benzer⁸⁵.

İslam sanatında İskit stilinde kabartma arslan figürlerinin en erken örneklerine 10. asır başı Diyarbakır kalesi Abbasi devri ve 11.-12. asır Gazne sarayı kabartmalarında tesadüf ediyoruz (Resim 80). Aynı sarayda Türk-Çin hayvan takvimiyle ilgili kabartmaların verildiği iki panoda Selçuk örneklerine çok benzer, arabesk zemin üzerinde yer alan profilden, baş önden kanatlı ve kanatsız arslan kabartmaları görülür⁸⁶. Bu kabartmalara benzer tasvirler Orta Asya'da Göktürk çağından Koçkar hazinesinde arabeskler arasında mevcuttur⁸⁷.

Fatimi el sanatları sahasında Selçuk arslanlarına çok benzer örnekler bulmaktayız. Sicilya'da bulunmuş bir fildişi av borusu ve kutu üzerinde (11. asır) kuyruklarının ucu hayvan başı ile son bulan arslanlar yüz tipi, stilize edilmiş tarzı ile tipik Selçuk arslanı karakterindedir⁸⁸. Palermo'da 1140 tarihinde yapılan Capella Palatina tavan fresklerinde arka ayakları üzerine oturmuş tek, çift ve hatta Alayhan, Silvan kalesi örneklerinde olduğu gibi çift gövdeli, tek başlı Selçuk stilinde arslan örnekleri görürüz⁸⁹. Eski Şark, Yu-

⁸⁴ Herzfeld, E. Die Ausgrabungen von Samarra III. Die Malereien von Samarra. Taf. IV, V, VI, L. s. 15. Abb. 2.

⁸⁵ Lane, A. Early Islamic Pottery. London 1947. Pl. 126.

⁸⁶ Diyarbakır kalesindeki bu kabartmalar halife Muktedir (909) devrindedir. Gabriel, A. Voyages... Pl. LXVIII, 7, 8. Kitabe no. 30, s. 162, 163. van Berchem, M. - Strzygowski, J. Amida. s. 344. Gazne sarayı kabartmaları için bak. Bombaci, A. Introduction of the Excavations at Ghazni. Rome 1959. East and West Vol. 10, 1-2. s. 12. Fig. 10 A. ve Fig. 11, 12, s. 13, 14.

⁸⁷ Strzygowski, J. Altai Iran und Völkerwanderung. Leipzig. 1917. s. 214. Abb. 180.

⁸⁸ Kühnel, E. Islamische Kleinkunst. Braunschweig 1963. Fig. 190, 191.

⁸⁹ Monnered de Villard, U. Le Pittura Musulmane Al Saffito Della Capella Palatina. Palermo-Roma. 1950. Pl. 147-152, 167, 169, 171, 173.

nan, Girit, Miken, Etrüsk Roman sanatında tanınan tek başlı çift gövdeli arslanın böyle yaygın oluşundan ziyade, Selçuk stilinde verildiği, İskit sanatı menşeli örnekleri bizi ilgilendirir. İskit eserlerinden Zaviye grubunda (M.Ö. 7. asır) altın bir plak üzerinde bu tasvirlerin en erken örneklerinden biriyle karşılaşırız⁹⁰. Louvre müzesinde 11.-12. asır İran'dan bir kabartma ve Türkistan'da Tirmiz şehrinin doğusunda ele geçen Karahanlı sarayına ait alçı kabartmadaki çift gövdeli, tek başlı arslanlar stil ve teknik bakımından Selçuk örneklerine en yakın ve bizi Avrasya hayvan stili kaynaklarına bağlayan örneklerdir⁹¹.

İran Selçuklularında alçı, seramik ve maden işçiliğinde Anadolu Selçuk arslan kabartmaları üslûbunda arslan tasvirleri boldur. Bilhassa taht altında karşılıklı veya sırt sırta oturmuş başlar önden, gövdeler yandan olmak üzere canlandırılmışlardır⁹². Aynı stilde arslanlar İlhanlı ve Selçuk paralarında da yer alır. Bu paralarda genellikle İncirhan portalinde olduğu gibi arslan güneşle birlikte verilmiştir⁹³. Arslanbaşı konsol ve çörtenerlerdeki örneklerle benzer başlar İran Selçuklularının bronz, seramik eserlerinde süs, kulp, ayak olarak kullanılmışlardır⁹⁴. Mezopotamya bölgesinde ele geçen, Bağdat, Şam, Mardin ve İstanbul Türk İslam eserleri müzelerinde bulunan Eyyubi, Artuklu devrinden çeşitli sırsız seramik küplerde insan figürleri yanında bilhassa maske şeklinde arslan başları görülmektedir⁹⁵.

Selçuk stilinde arslan kabartmaları en bol örneklerle 13. asrın ikinci yarısında Mısır, Suriye, Filistin'deki Memlûk sultanı Baybars'ın

⁹⁰ Barnet, R. D. The Treasure of Zaviye. Iraq Vol. XVIII, 2. 1956. Levha XXI, 2. Ayrıca Ögel, S. Selçuklu Sanatında çift gövdeli arslan figürü. Belleten XXV, 103. Ankara 1962. Resim 2. Field, H. - Prostov, E. Archaeological Investigations in Central Asia. 1917-37. Ars Islamica V. 1938. s. 253, Pl. 14.

⁹¹ Ögel, S. Aynı.

⁹² Popc, A. U. A Survey of Persian Art. V. London - New York 1938. Pl. 599 B, 767. Ayrıca. Kühnel, E. Islamische Kleinkunst. Abb. 137, 206.

⁹³ Meskûkât-i kadime-i islamiyye katalogu kısım-ı salis. s. 38, 79, 138, 141, 149.

⁹⁴ Popc, A. U. Aynı. Vol. V. Pl. 683, 657, 765 B, Vol. VI. Pl. 1313 B, Ayrıca. Kühnel, E. Islamische Kleinkunst. Abb. 66, 128, 137, 168.

⁹⁵ Reitlingen, G. Unglazed Relief Pottery from Northern Mesopotamia. Ars Islamica XV-XVI. 1951. Fig. 11, 12, 15, 16, 19, 22.

eserlerinde kullanılmıştır⁹⁶. Genellikle ikişer adet olarak gövdeleri yandan, başları önden verilen bu arslanlar muhakkak ki aynı kaynaklardan etkilenmiştir. Genellikle medrese, kale, köprü kitabelerini çerçeveselerciler. Parsın (veya arslan) Baybars ismi ile ilgili olarak Sultan Baybars'ın arması olarak kullanıldığı kabul edilmektedir.

Doğu Anadolu bölgesinde görülen Ermeni eserlerindeki arslan kabartmaları genellikle Selçuk tasvirlerinin daha kaba ve stilize örnekleridir. Stil bakımından daha önce bahsi geçen Diyarbakır kalesi Abbasi devri kabartmalarıyla benzerlik gösterirler. Erzurum civarında Haho (Hahoul) kilisesinde 10. asrın ikinci yarısından (Resim 82) arslan kabartması buna örnektir⁹⁷. Ermeni kilisesi Sanahin'de (1048-65) sütun başlığı üzerinde stilize arslan başları tamamen Selçuk çörtlenlerini hatırlatır⁹⁸. Kanaatimizce Ermeni arslanları Abbasi kanalıyla Orta Asya kaynaklarından etkilenmiş paralel örneklerdir⁹⁹.

Aynı stil muhakkak ki kısmen Bizans devri figürlerini de etkilemiştir. 11-12. asır Bizans kumaşlarında görülen Selçuk stilinde arslanlar bu şekilde izah edilebilir¹⁰⁰.

Arslan figürlerinin de yer aldığı Türk-Çin hayvan takvimi Orta Asya kaynaklara bağlanır. Çin ve Orta Asya Türkleri tarafından kullanılan bu takvimin yaygınlığı bizi şaşırtır. Göktürklerin, Avarların, 7-8. asırlarda Bulgarların, Uygurların, Gaznelilerin ve Moğolların bu on iki hayvanlı takvimi kullandıkları bilinmektedir¹⁰¹. Muhakkak ki çoğu Moğol akınından sonraki devreye rastlayan Ana-

⁹⁶ Creswell, K. A. C. *The Muslim Architecture of Egypt II*. Oxford 1959. s. 150, 151. Fig. 79-85. Pl. 46 b, c. Pl. 47 a.

⁹⁷ Baltrusaitis, J. *Études sur l'art médiéval en Georgie et en Arménie*. Paris 1929. Pl. LIV, 83. Nicorzında kilisesi arslanları için bak. Aynı Pl. LXV, 103. Ani St. Gregoir kilisesinde arabesk zemin üzerinde arslan Selçuk stilindedir (1215) bak. Baltrusaitis, J. aynı. Pl. LXV, 103.

⁹⁸ Baltrusaitis, J. Aynı. Pl. LVI, 86.

⁹⁹ Ermeni figür sanatında Abbasi ve İskit sanatı etkileri için bak. Otto-Dorn, K. *Türkisch-İslamisches Bildgut in den Figurenreliefs von Achtamar. Anatolia VI*. Ankara 1961.

¹⁰⁰ von Falke, O. *Kunstgeschichte der Seidenweberei*. Tübingen. Abb. 193-199, 203-206.

¹⁰¹ Turan, O. Aynı. s. 58. ve Otto-Dorn, K. *Darstellungen des Turco Chineschen*. . . . s. 132-139.

dolu Selçuk takvim hayvanı kabartmalarında Moğol akınının büyük etkisi olmuştur.

Hayvan takviminde olduğu gibi hayat ağacı - arslan tasvirlerinde de Orta Asya'ya bağlılık kurulabilir. Bu tasvirlerde sembolik inanışlar bakımından Türklerin Orta Asya'da bağlı oldukları şaman kültürünün de etkisi vardır¹⁰². Şaman davullarında görülen sayısız hayat ağacı, kartal ve bekçi hayvan tasvirleri buna örnektir. Bu tasvirlerin Anadolu Selçuk sanatında yine Moğol akınından sonra görülmesi Şamanizme bağlı Moğolların Anadolu'da eski gelenekleri canlandırmaları ile izah edilebilir¹⁰³. Bu konu daha önceki bir araştırmamızda etraflıca incelendiğinden burada detaya gidilmeyecektir.

Arslan-Boğa mücadele sahneleri de stil bakımından İskit hayvan stili sanatının ağır bastığı örneklerdir. İskit sanatında arslan-dağ keçisi veya ren geyiği mücadelesi olarak görülen mücadele sahneleri çok boldur¹⁰⁴. Boğanın yerine geçen bu hayvanlar aynı sembolik maksatlarla kullanılmıştır¹⁰⁵. Daha önceki bir araştırmamızda etraflıca incelediğimiz bu konunun İslam sanatında çeşitli devirlerde arslan-boğa şeklinde paralelleri görmektedir¹⁰⁶.

Yukarıda da belirttiği gibi Selçuk öncesi çeşitli devir ve bölgelerde görülen arslan figürleri stil, teknik, ve daha sonra semboller bölümünde göreceğimiz gibi gelenekler bakımından bilhassa Avrasya (İskit) hayvan stilinden, Orta Asya göçebe sanatından etkilenmektedir.

Selçuk sanatında taş kabartma ve heykel olarak tanıttığımız çeşitli arslan figürünün yanısıra el sanatlarıyla ilgili malzeme az da olsa arslan figürüne rastlamaktayız. Bu sahadaki malzeme ahşap, kumaş ve seramiklidir. Ankara Hoca Hasan camii ahşap kapısındaki simetrik arslan kabartmaları buna örnektir (Resim 83). Arabesk zemin üzerindeki arslanlar baş cepheden, gövde profilden işlenmiştir. 13. asırdan olan bu kapı Ankara Etnoğrafya Müzesindedir¹⁰⁷.

¹⁰² Öney, G. Hayat Ağacı... Das Lebensbaum... s. 34-36, 47-50.

¹⁰³ Sümer, F. Anadolu'da Moğollar... aynı. s. 72, 73, 146.

¹⁰⁴ Rice, T. T. The Scythians. Fig. 3-5, 9, 40, 47, 50, 51, 53.

¹⁰⁵ Hartner, W. - Ettinghausen, R. The Conquering Lion... s. 161-164.

¹⁰⁶ Öney, G. Boğa Kabartmaları... Bull Reliefs... Aynı.

¹⁰⁷ Ogan, A. - Kühnel, E. İstanbul Müzelerinde... Resim 1. s. 37.

Konya Mevlâna müzesinde ahşap üzerine boyama rahledeki hayat ağacı, çift başlı kartal, arslan tasvirleri yine Selçuklu el sanatlarının bu gruptan en enteresan örneklerindendir¹⁰⁸. Lyon müzesinde 1219 Alaceddin Keykubad devrinden ipekli kumaşta madalyon içinde yer alan çift arslanlar tekstil sahasından kıymetli bir örnektir¹⁰⁹. 1966 yılı Beyşehir Kubadabad Büyük sarayı kazısında bulunan sıraltı çini üzerindeki arslan yine çok cender bir örnek olmaktadır (Resim 84)¹¹⁰.

Arslan figürü tasviri daha azalmakla beraber Selçuk devri sonrasında da gerek mimaride gerek el sanatlarında görülmeğe devam eder. Mimarideki tasvirler çok kabalaşarak, dejenere bir karakter kazanarak işlenir. El sanatlarındaki tasvirler genellikle Selçuklu stilini devam ettirir. Çeşitli İznik (16.-17. asır) tabaklarında görülen arslan-boğa mücadele sahnelerindeki arslanlar buna örnektir. Konumuz dışında kalan bu geç devir örneklerini burada tanıtmayacağız. Van Hoşap kalesi (17. asır), 1752 Tokat Paşa hamı, Doğu Beyazıt İshak Paşa külliyesi geç örneklerdendir.

XIII. ARSLAN FİGÜRLERİNİN SEMBOLİK KULLANILIŞ DURUMU :

Arslan her devir ve bölgede koruyucu, kuvvet ve kudret sembolü olarak kullanılmıştır. Kıyaslamalar bölümünde de belirttiğimiz gibi İran Selçuklularında bol örneklerini gördüğümüz taht altındaki arslanlar hükümdarın kudret ve kuvvetini sembolize eder, tahtı ve hükümdarı her türlü kötülükten koruyan nazarlık, tılsım yerine de geçerler. Anadolu Selçuk kale, saray, han, köprü gibi yapılarındaki arslanlar da muhakkak aynı fonksiyonla düşünülmüştür. Selçuk figür dünyasını etkilediğine inandığımız eski inançlara bakarsak paraleller görürüz.

Şaman kültü inançlarına göre arslan ve kaplan şamana gök yüzü ve yeraltı seyahatinde yardımcı olan ruhtur¹¹¹. Türbe ve mezar taşla-

¹⁰⁸ Öney, G. Hayat Ağacı... Das Lebensbaum... s. 31, 44. Resim 27.

¹⁰⁹ Rice, T. T. Seljuks... s. 270. Fig. 77.

¹¹⁰ Otto-Dorn, K. Bericht Über Die Grabung in Kobadabad 1966. Abb. 21.

¹¹¹ Eliade, M. Schamanismus und Archaische Ekstasetechnik. Zürich 1957. s. 82.

rında görülen arslan kabartmaları ölünün ruhuna gökyüzü seyahatinde yardımcı olacak ruhları sembolize edebilir. Niğde Hüdavent Hatun türbesi ve Kayseri Döner Kümbet, Tokat, Kırşehir mezar taşlarında arslanla birlikte görülen rozetler ve hayat ağacı tasvirleri (bazılarında arabesk şeklinde) bu düşünceyi doğrular. Şaman koruyucu ruhla (arslanlar) yaptığı gök yüzü seyahatinde hayat ağacı vasıtasıyla gökyüzüne, aya ve güneşe varır (rozetler)¹¹². Şaman davullarında, elbiselerinde ay ve güneş, çeşitli gezegenler benzer şekilde yuvarlak rozetlerle belirtilir¹¹³. Kayseri Döner Kümbet, Erzurum Yakutiye medresesi ve hayat ağaçlı mezar taşlarında arslanlar aynı zamanda ebedî hayat sembolü ve dünyanın eksenini kabul edilen tılsımlı ağacı bekleyen kudretli yaratıklardır¹¹⁴. Bazı arslanların kanatlı işlenmesi ve birçok örnekte şaman inancında hayat ağacıyla ilgili olarak önemli rolü olan hayat ağacının tepesinde çift veya tek başlı kartalın (bazı örneklerde çift kuş) verilmesi de bu tabloyu tamamlar¹¹⁵. Hayat ağacı ile ilgili hayvanlar hakkında ctraflı bir araştırmamız olduğundan burada daha fazla detaya girmeyeceğiz.

Yukarıda belirtildiği gibi koruyucu fonksiyonlu arslan büyük ihtimalle arma ve totem olarak da kullanılmıştır. Zeki Velidi Togan "Türkler hâkim bir millet olarak yaratıldıklarına inanmış ve buna komşularını da inandırmışlardı, kendilerinin kurt yahut arslan soyundan indiklerini kabul ediyorlardı" der. Dede Korkut masallarında da arslan ana olarak gösterilir¹¹⁶. Kalelerde, köprü ve mezar taşlarında arslan tasvirleri aynı zamanda böyle bir inanışla ilgili olabilir. Bilindiği gibi Memlûk Sultanı Baybars'da arma olarak arslan veya pars kabartması kullanmıştır. Selçuk hükümdarlarında Alparslan, Kılıçarslan aibi arslan ismi çok geçer. Orta Asya'da da koruyucu

¹¹² Öney, G. Hayat Ağacı... Das Lebensbaum... s. 34-36, 47-50 ve Niğde Hüdavent Hatun... s. 162-167 ve Mezar Taşları... Tombstones... s. 288, 291, 299-301.

¹¹³ Eliade, M. Aynı. s. 152, 170, 171.

¹¹⁴ Eliade, M. Aynı s. 261.

¹¹⁵ Öney, G. dip notu 112.

¹¹⁶ Togan, Z. V. Umumî Türk Tarihine Giriş. İstanbul 1946. s. 102. ve İnan, A. Aynı. s. 65.

unsur, arma, totem yerine kullanılan çift başlı kartalın¹¹⁷ bir çok örneklerinde arslanlarla birlikte görülmesi arslan çiftinin de arma veya armayı koruyucu olarak verildiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Arslan aynı zamanda güneş, aydınlık sembolüdür. Arslan burcu tasvirinde güneş gezegeni ile birlikte canlandırılır. İncirhan, Cizre köprüsü kabartmasında olduğu gibi güneş arslanın üzerinde yer alır. Burçla ilgili tasvirler bilhassa İran Selçuk sanatında boldur. Bunu astrolojiye olan merak ve bağlılıkları ile de izah edebiliriz. Ay ve güneş Orta Asya'dan beri Türklerde iki sembol olarak kullanılmıştır. Yakut'lara göre güneş ay iki kardeştir, kahramanlar onlardan türer. Altaylara göre de ay ata, güneş anadır¹¹⁸. Bu durumda, bu iki gezegen totem olarak da kullanılmıştır. İncirhan'da olduğu gibi diğer gezegen burç kabartmaları olmadan tek başına tasvir edilen arslan güneş bu durumda arma da olabilir. Bu hanın Gıyaseddin Keyhusrev III. tarafından yapıldığı bilinmektedir. Aynı Sultana ait paralarda görülen eş arslan-güneş tasvirleri bu motifin Gıyaseddin Keyhusrev III.ün arması olduğunu gösterir.

Arslanla ilgili mücadele sahnelerinin de muhakkak sembolik değeri vardır. Çeşitli örneklerle görülen ejder kuyruklu arslanlar

¹¹⁷ Eliade, M. Aynı s. 112. Strzygowski, J. Asiens Bildende Kunst. Augsburg 1930. s. 301, 302. İbni Bibi'de de kartal hükümdarı koruyucu olarak belirtilir. Erdmann, K. İbni Bibi als Kunsthistorische Quelle. Nederlands Historisch-Archäologisches Institut. İstanbul 1962. s. 7, 8. Kartalın Orta Asya Türk'lerinde totem hayvanı olduğunu muhtelif kaynaklar yazmaktadır. İnan, A. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara 1954. s. 45-47. Ionov, kartalın bir totem hayvanı olduğunu belirtirken eski Türk'lerde kısır kadınların çocuk vermesi için kartala baş vurup yalvardıklarını, bundan doğan çocuklara "kartaldan türemiş" dendiğini söyler. Ionov. L'aigle le croyances des Yakutes, le culte de l'aigle chez les Yakutes. Sbornik 1913. Yakut'ların inancına göre "Oga İmita" denilen kuş şeklinde bir ruh, çocukların başında öterek neslin bereketli olacağını haber verir. İnan, A. Aynı s. 35. Orhon vadisinde Gültekin mezar anıtında bulunan Gültekin heykelinin başında kartal arması vardır. Jisl, L. Aynı s. 395, Resim II. Oğuzların ve Selçukluların arma olarak çift başlı kartal kullandıkları bilinmektedir. Aslanapa, O. Türklerde arma sanatı. Türk Kültürü 16. 1964. s. 40-47. 1965 yılı Kubadabad kazılarında yıldız çiniler üzerinde sıraltı tekniği ile işlenmiş çift başlı kartalların karın kısmında Es-Sultan yazısı çift başlı kartalın arma olarak kullanıldığını açıkça ortaya koyar. Otto-Dorn, K. - Önder, M. Kazı raporu. . . . Erster Bericht. . . . s. 178. Resim 9. Kartal ve çeşitli av kuşları Oğuzlarda Ongun olarak kullanılmıştı. Sümer, F. Oğuzlar (Türkmenler). Ankara 1967. s. 205.

¹¹⁸ İnan, A. Aynı s. 29.

büyük ihtimalle güneş-ay antagonizmine işaret eder. Bilindiği gibi ejder aynı zamanda ayla ilgili bir hayvandır¹¹⁹.

Zıt hayvanların daha bariz mücadelesini arslan-boğa kabartmalarında görmekteyiz. Leo ve Taurus (arslan-boğa) M.Ö. 4000 de Persepolisten beri (Ahamenitlerde, Asurlularda, Zoroastrien ve Asur takviminin en önemli gününün, yani tarım yılının başlangıcı (Nevruz) sembolü olarak kullanılmıştır¹²⁰. Güneşin (arslan) taurus (boğa) burcuna girmesi ile bahar bayramı, yani tarım yılı (Nevruz) başlamış olur. Bu astrolojik olayın resimle sembolize edilmesi iki hayvanın mücadelesi şeklinde verilmiş olmaktadır. Bu mücadele muhakkak ki İslam sanatında muhtelif zıt prensipler için kullanıldı. Max van Berchem'e göre Diyarbakır kalesinde arslan-boğa mücadelesi ile Nisanoğullarının (arslan) İnalogullarına (boğa) galibiyeti tasvir edilmektedir¹²¹. Bu durumda arslan tahtı, politik ve askeri gücü, boğa karşı hâkimiyeti sembolize eder. Bunu iyiliğin kötülüğe, aydınlığın karanlığa v.s. galibiyeti şeklinde, çeşitli zıt prensiplere uygulayabiliriz. Çoğunlukla Selçuk kalelerinde yer alan arslan-boğa mücadelesini bu şekilde izah edebiliriz. Orta Asya şaman kavimlerinde de benzer inanışlar vardır. Yakut'lara göre şamanlar birbirleriyle hayvan kılığında mücadele ederler¹²².

Yukarıdaki açıklamalar dışında, şaman etkilerinin İslam tarikatlarında kalıntıları da Anadolu Selçuk sanatında bol arslan görülmesine sebeptir. Anadolu'da hâkim bir inanca göre arslan ağızlarından akan sularla abdest alınır, şifa niyetine içilir¹²³. Tanıtığımız arslan başı çörtlenler bu inanışa göre ayrı bir değer kazanır. Özellikle Bektaşilikte arslana verilen önem büyüktür ve Haydar adıyla anılır. Hatta Hz. Ali "Haydar-ı Kerrar'dır", tekrar tekrar arslandır. Osmanlı hat sanatında "Esedullah - Allahın arslanı" diye türlü yazı-resimler yapılmış, buna kutsal manâlar verilmiştir¹²⁴. Bu arslanlar çok stilizedir ve çoğunda Ali yazıları okunur. Selçuk sanatında çoğun-

¹¹⁹ Öney, G. Ejder Figürleri... Dragon Figures... s. 190, 213, 214.

¹²⁰ Hartner, W. - Ettinghausen, R. Conquering Lion... s. 161-164. Ayrıca Öney, G. Boğa Kabartmaları... Bull Reliefs... s. 92, 111.

¹²¹ van Berchem, M. - Strzygowski, J. Amida. s. 66-68.

¹²² Eliade, M. Aynı s. 161.

¹²³ Aksel, M. Türklerde Dinî Resimler - Religious Pictures in Turkish Art. İstanbul 1967. s. 83.

¹²⁴ Aynı.

lukla çift görülen arslanlar yine gerisinde koruyucu sembol yatan bu çift Ali sembolü de olabilir. Hz. Ali arslan suretinde görüldüğü gibi, Hz. Pîr de arslanlarla keramet göstermiş, üzerine gelen arslanları sıvazlayarak kendine bağlamış ve uysallaştırmıştır¹²⁵.

Yukarıdaki izahların gösterdiği gibi Selçuk arslan figürleriyle ilgili sembol dünyası diğer hayvan figürlerinde de olduğu gibi çok girift ve zengindir. Bir eserde aynı tasvirin muhtelif maksatlarla kullanılmış olması mümkündür. Önemli olan husus stil ve teknik bakımından çeşitli etkilerin yanısıra Orta Asya geleneklerine bağlılığını tesbit ettiğimiz arslan figürlerinin bilhassa şaman inanışları ile ilgili semboller dünyası bakımından da birçok örneklerde Orta Asya ile ilgili oluşudur. Türklerin asırlarca bağlı olduğu bu kültün etkilerinin İslamiyeti kabullerinden çok sonra da görülmesi geleneklerine bağlılığı gösterir. Muhakkak ki bunda Orta Asya ruhunu ve geleneklerini taze bir dalga halinde getiren ve şamanizme bağlı olan Moğol akınlarının da rolü olmuştur.

¹²⁵ Aynı s. 84.